

Политическите взаимоотношения между Киевска Русия и Хазарския каганат

<http://www.referati.org/iztegli/politicheskite-vzaimootnosheniq-mejdu-kievaska-rusiq-i-hazarskiq-kaganat/14033>

Публикувано от: **Маргарита Василева**

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Първа глава: Географски и етнически характеристики на Източна Европа в периода между VIII и X век

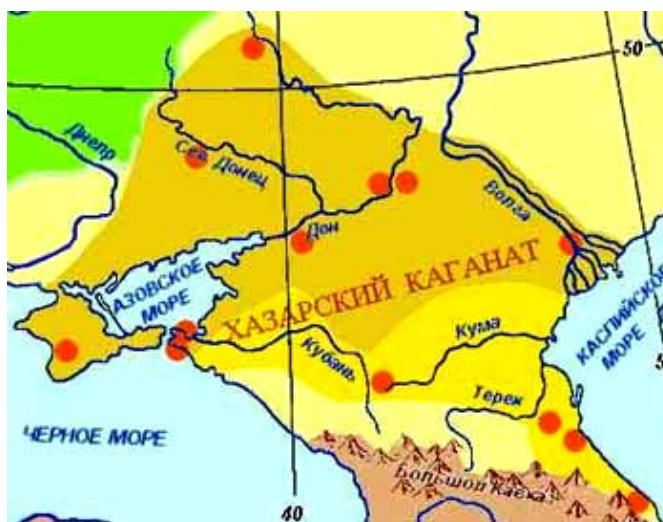
Втора глава: Руско-хазарските отношения до 80-те години на IX век

Трета глава: Руско-хазарските отношения в периода между края на IX и 40-те години на X век

Четвърта глава: Походите на Святослав и краят на хазарската държава

Ползвана литература

Съкращения

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата работа има за цел да се разгледат политическите взаимоотношения между Киевска Русия и Хазарския каганат. Обхванат е периодът между началото на IX и първите десетилетия на XI век. Това е и времето на формирането на руската държава като обединение на дошлите от Скандинавия варяги (руси) и източните славяни. Варяго-руското проникване в Източна Европа се осъществява по протежението на основните търговски пътища в района - по течението на реките Волга и Днепър. През VIII в. Хазарският каганат владее средното и долното течение на двете реки, а покрай тях и повечето от народите в Източна Европа. Този факт предопределя отношенията между русите и хазарите, които най-общо представляват съперничеството между двете народности за владеещото както на пътищата, така и на народите, живеещи в техните околности, от които се набавят необходимите за търговията стоки. Този период съвпада с първите два века от историята на Киевска Русия, като руската държава се развива и разширява за сметка на хазарската. От голямо значение за промяната в политическата обстановка в района на Северното Черноморие е идването на печенегите в края на IX век. Последният период от взаимоотношенията между двете държави обхваща времето от походите на киевския княз Святослав през 60-те години на X век до първата половина на XI век, след който вече липсват сведения за отношенията между двете народности.

Изворите за руско-хазарските взаимоотношения не са малко, но съдържат отделни и откъслечни сведения и е трудно да се изгради една напълно ясна представа за руско-хазарските връзки през целия период от началото на IX до първата половина на XI век. От руските извори, от голямо значение е "Повесть временных лет" ("Повест за изминалите години"). Това е най-старият достигнал до нас руски летопис. Запазен е в по-късни преписи от неговата втора редакция от 1116 г. (първата е от 1113 г.). Става дума за три руски преписа: Лаврентиевската летопис от 1377 г. Тя е открита в края на XVIII или началото на XIX век от граф Алексей Мусин-Пушкин, който я е подарил на император Александър I. Първата ѝ научна публикация е от 1846 г. Другият препис е така наречената Радзивилова или Кьонигсбергска летопис, създадена през XV век, както и Троицката летопис, която е и първата Московска летопис, създадена по инициатива на митрополит Киприан през 1409 г. За съжаление тя е изгоряла през 1812 г. и за нея се съди по извадките в историята на Н. Карамзин.

За третата редакция на "Повесть временных лет" (от 1118 г.) се съди също от по-късни преписи. Това са Ипатиевската летопис от XIV век и Хлебниковия препис от XVI век. От особено значение за изясняването на събитията от първите години на съществуването на руската държава са и други по-късни руски летописи като Новгородската Първа летопис от XV век и Никоновската летопис, създадена след обявяването на Иван IV за цар (1553-1555 г.). Последната е най-обширната от всички руски летописи и съдържа много сведения, които липсват в останалите. Интересни сведения има и в Йоахимовата летопис, за чието съдържание се знае от историята на В. Татищев¹.

Друг ранен руски извор, съдържащ сведения за руско-хазарските отношения през 80-те години на X век, е "Памет и похвала на руския княз Владимир", написана от Яков Мних (Монах) през втората половина на XI век².

Собствените хазарски извори са малко и се състоят от две писма. Едното е написано от хазарския владетел Йосиф, вероятно през 50-те години на X век (между 954 и 961 г.). То представлява отговор на писмото на сановника на испанските Омеяди Хасдай ибн Шафрут и е съхранено в две редакции - кратка и пространна. Първата е във вариант, който се датира в периода между края на XI и началото на XII век и се е запазил от писателя от същото време Йехуда бен Барзилай (от Барселона). За пръв път е публикувана от Исаак Акриш през 1577 г. в Истанбул. Втората е намерена сред ръкописите на А. Фиркович и е издадена от А. Гаркави през 1874 г.³ Другият хазарски извор е така нареченият Кеймбриджски аноним. Той също е писмо - отговор до Хаздай ибн Шафрут, написано от неизвестен автор и намерено в кеймбриджската библиотека. Авторът не е бил официално лице, а хазарски

евреин, живеещ в Константинопол. За пръв път е публикувано от С. Шехтер през 1912 г. Това писмо съдържа много ценни сведения за отношенията на хазарските владетели Вениамин, Аарон и Йосиф с русите, аланите и византийците⁴. И двете писма са разгледани подробно от П. Коковцов в труда му “Еврейско-хазарская переписка в X в.”, излязъл през 1932 г.

Сведения, засягащи темата на руско-хазарските отношения има и в някои от византийските извори. За периода от началото на IX век това са две жития: на Св. Георги Амастридски, съставено през втората половина на IX век и житието на Св. Стефан Сурожки (епископ на Сугдея, днешният град Судак в Крим), написано в края на X век⁵. Допълнителни сведения за събитията в Северното Черноморие от втората половина на IX век има в Окръжното послание на Константинополския патриарх Фотий от 867 г.⁶ Писмата на друг византийски патриарх - Николай Мистик, от началото на X век, са също ценен извор за събитията в района. От голямо значение е съчинението на византийския император Константин VII Багренородни (913-959) “За управлението на империята” (писано между 948 и 952 г.). Там има много сведения, които дават допълнителна представа за обстановката в Северното Черноморие през периода след идването на печенегите. Това е “единственият по рода си Трактат за страните и народите, с които Византийската империя се среща”⁷. Друг важен византийски извор е “Историята” на Лъв Дякон, който е и участник в описваните събития, от втората половина на X век. Тя обхваща периода между 959 и 976 г. Допълнения към събитията, за които разказва Лъв Дякон, има в Хрониката на Йоан Скилица, написана в края на XI век. Неговата хроника е продължение на Теофановата и обхваща периода от 811 до 1057 г.⁸

От западните извори интерес за разглежданата тема са сведенията от Бертинските анали, написани през IX век от германския хронист епископ Пруденци. В тях се съдържа сведението за варяго-руското пратеничество до Константинопол от 838-839 г.⁹

Голямо значение за темата имат и съчиненията на източните автори (персийски и арабски), които включват много допълнителни сведения за историята на Източна Европа в периода между IX и XI век. Един от най-ранните автори е Абу-л-Касим ибн Хордадбех (персиец по народност, живял през IX век) и съчинението му “Книга за пътищата и страните”. Той е бил началник на пощите в провинцията Джибал в Северозападен Иран. Книгата му представлява кратко географско ръководство с точни топографски и исторически сведения за Арабския халифат, Персия и земите около Каспийско море. Написана е около 885-886 г. Нейните варианти са достигнали до наше време в съкратени редакции.¹⁰ Около 903 г. е написал своето съчинение “Книга за страните” Абу-Бекр ал-Хамадани, известен с прозвището ибн ал-Факих. До 1923 г. неговата книга е известна само в съкратени редакции. През същата година в Мешхедската джамия е намерен пълният вариант на втората глава от неговия труд¹¹. Сведенията на двамата източни автори са важни с оглед описанието на търговската дейност и пътища, които минават през Източна Европа през IX век и взаимно се допълват¹².

Ценни сведения има в съчинението на Ахмед ибн Фадлан (единственият източен автор от това време, посетил Източна Европа) “Книга на ибн-Фадлан, посланик на ал-Муктадир, до царя на славяните”(волжките българи). В нея той описва пътуването си до Волжка България от 920-921 г., където е бил пратен от арабския халиф по молба на владетеля на волжките българи Алмуш, във връзка с приемането от него на мюсюлманската религия. Почти пълният текст на тази книга е намерен през 1923 г.¹³

Около 920 - 921 г. Абу-Зейд ал-Балхи е написал географското ръководство “Картина на климатите”, което не е запазено. На основата на този труд около 951 г. Абу-Исхак ал-Истахри създава “Книга за пътищата и страните”, който допълва сведенията на А. ал-Балхи с информация, събрана по време на пътешествията му из Иран, Арабия, Сирия и Египет¹⁴.

Особено важни за разглежданата тема са сведенията в съчиненията на Абу-л-Хасан ал-Масуди. Роден е в Багдад. В младостта си той много е пътешествал, бил е в Персия, Азербайджан, Индия, Цейлон, Китай, Занзибар, Оман, Сирия, Палестина и Египет. Умира в Кайро през 956-957 г. В книгата му “Златните ливади и източниците на бисери”, написана през 947 г. и преработена през 950 г. има сведения за руският (варяго-руският) поход в Каспийско море от 912-913 г. Книгата представлява

историко-географска енциклопедия и съдържа много информация, събрана от самия автор. Друг труд на А. ал-Масуди, в който има допълнителни сведения, е “Вести за времената”. В последната книга на А. ал-Масуди, “Книга за предупреждението и преразглеждането” от 956 г. има интересни сведения за политическата ситуация в района на Черно море по това време¹⁵.

Друг автор, в чиито трудове има много важни сведения за руско-хазарските отношения през X век, е Абу-л-Касим ибн Хаукал. По молба на А. ал-Истахри, той допълнил неговия труд, като запазил същото заглавие - “Книга за пътищата и страните”. Последната редакция на тази книга е завършена от А. ибн Хаукал през 977 г. в Сицилия. През 969 г. авторът е бил по южното крайбрежие на Каспийско море, където разбира от хазарски бежанци за разгрома на Хазарския каганат след походите на Святослав¹⁶.

Интересни сведения за народите, населяващи Източна Европа има в “Худуд ал-Алам” (“Пределите на света”), книга, написана от неизвестен автор през 982-983 г. От нея е намерен един единствен ръкопис през 1892 г. в Бухара от А. Тумански. Един от главните източници за това съчинение е книгата на везирът на Саманидската държава от началото на X век Абу-Абдалах Мохамед ал-Джейхани - “Книга за пътищата и царствата”, която не е запазена и е известна само по цитати¹⁷.

Около 966 г., по поръчение на везира на Саманидите, написва своето съчинение Мутахар ал-Мукаддаси - “Книга за творението и историята”. От особено значение е трудът на А. ибн Мискавейх, който продължава книгата на А. Табари “История на персийските царе”, писана през периода между 1017-1028 г., която разглежда събитията до 915 г. В него се намира най-подробното описание на нападението на Берда от варяго-русите през 943-944 г. Той съобщава и за нападението на Хазария от тюрките през 965 г. А. ибн Мискавейх умира през 1030 г.¹⁸

Ценни сведения има и в два други труда, написани през XIII век. Единият е “История на Табаристан” на ибн Исфендиар от 1216-1217 г. Там става дума за походите на варяго-русите в Каспийско море в периода между 864 и 884 г. и от 909 и 910 г. Другият е на Изз-ад-дин ибн ал-Асир (1160-1234), който продължава историята на А. Табари до 1231 г.¹⁹

Въпреки съществуването на толкова много извори съдържащи сведения за събитията в Източна Европа в периода между IX и XI век, те се оказват недостатъчни, за да може събраните факти да бъдат обяснени. По тази причина основен път за достигане на някаква по-точна представа за ситуацията в Северното Черноморие през разглеждания период, остава изграждането на различни хипотези, често твърде противоречиви една на друга. Това, от своя страна, дава възможност за по-общ поглед към идеята на всеки изследовател, която обикновено той развива, дотъкмявайки фактите към нея. Изказани са най-разнообразни хипотези и мнения за отношенията между руси и хазари, всяко от които трудно може да се докаже със сигурност. Така се получава една мозайка от мнения, които, взаимно допълвайки се или разграничавайки се, дават една по-обширна представа за времето и епохата, за политическата сила, цели и идеи на Хазария и Русия през този период.

Тъй като проблемът на руско-хазарските отношения засяга периодът на формирането на Киевска Русия, то мнения по този въпрос има в почти всяка книга, отнасяща се до началната история на руската държава. До втората половина на XIX век достъпните сведения за хазарите са доста малко и не позволяват да се изгради една цялостна представа за значението и характерът на тяхната държава. От голямо значение за увеличаването на познанията за Хазарския каганат са археологическите изследвания, които се провеждат от първата половина на XX век. През 60-те години на века излизат няколко труда, които имат основно значение за разглежданата тема. Това са работите на М. Артамонов (“История хазар”, Л.1962 г.), В. Кузнецов (“Аланские племена Северного Кавказа”, М.1962 г.), А. Якобсон (“Средневековый Крым”, М.-Л.,1964 г.), Л. Гумильов (“Открытие Хазарии”, М.1966 г.), С. Плетньова (“От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура, М.1967 г.). В следващите години работите, свързани с хазарите и засягащи темата на отношенията им с Киевска Русия стават все повече. Към посочените автори трябва да бъдат добавени трудовете на М.Магомедов, А. Новоселцев, И. Баранов, В.Майко и А. Гадло.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Михайлов, Е., Формирането на Киевска Русия в историческата литература. Основни насоки и представители, С.1999 г., стр.11-14

² Гадло, А. В., Тмутороканские этюды III (Мстислав), Вестник ЛГУ, 2, 1990 г., стр.21

³ Новосельцев, А.П., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.1990 г., стр.5-6; Артамонов, М.И., История хазар, Л.1962 г., стр.8-9

⁴ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.7; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.9

⁵ Михайлов, Е., пос.съч., стр.14

⁶ Посланието на Цариградския патриарх Фотий до Българския княз Борис; Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 год.; Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите, С.1994 г., стр.79-88

⁷ Острогорски, Г., История на византийската държава, Мюнхен, 1996 г., стр.295

⁸ пак там, стр.291

⁹ Михайлов, Е., пос.съч., стр.16

¹⁰ пак там; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.19

¹¹ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.20; Новосельцев, А.П., Восточные источники о восточных славянах и Русь VI - IX вв., В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г.

¹² Калинина, Т.М., Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха), История СССР, 4, 1984 г.

¹³ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.21; Михайлов, Е., пос.съч., стр.17-18

¹⁴ Михайлов, Е., пос.съч., стр.18; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.20; Гаркави, А.Я., Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870 г., стр.187; Новосельцев, А.П., Восточные источники..., стр.408

¹⁵ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.22; Бейлис, В.М., Ал-Мас Уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г., стр.23; Заимова, Р., Арабски извори за българите, С.2000 г., стр.33; Гаркави, А.Я. пос.съч., стр.117-121

¹⁶ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.20; Новосельцев, Восточные источники..., стр.409

¹⁷ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.24

¹⁸ пак там, стр.20,22; Новосельцев, А.П., Хазарское государство..., стр.26; от него: Восточные источники..., стр.377-378

¹⁹ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.23; Новосельцев, А.П., Хазарское государство..., стр.27-28

ПЪРВА ГЛАВА

**ГЕОГРАФСКИ И ЕТНИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ИЗТОЧНА
ЕВРОПА В ПЕРИОДА МЕЖДУ VIII И X ВЕК**

Периодът от края на VIII век до втората половина на X век е изпълнен с дълбоки промени в етническата картина и политическата обстановка в Северното Черноморие. Полага се началото на руската държава, съпътствано от завързалата се сложна плетеница от отношения и съюзи, изразяващи противоречията между Хазария, Византия и България в района на Югоизточна Европа. Постепенно в тях взимат участие всички народи и племена в района, както и новопреселилите се маджари, печенеги и узи.

В географско отношение това е територията, ограничена на Запад от Карпатите и Балтийско море, на Изток от Урал и долното течение на Волга, на Юг от Черно море, Кавказ и Каспийско море. По своите климатични особености тя стои по-близо до Азия, отколкото до Европа. Последната се отличава с разнообразното редуване на планински хребети и равнинни пространства, както и с голямото количество удобни пристанища поради факта, че континентът граничи почти отвсякъде с топли морета. На изток от Карпатите картината се променя. Цялото пространство от Балтийско до Черно море и Кавказ е заето от една равнина. По своите особености тя е част от равнинното пространство на изток от Урал, като и от двете страни на планината се редуват паралелно на Екватора три географски пояса. От юг на север това са така наречените степна, гористо-степна и горска зони. На север от тях остава почти не заселената тундра, а на юг Кавказ, Черно и Каспийско море. Липсата на планини сближава в климатично отношение това огромно равнинно пространство. Предполага се, че по-голямата част от равнината някога е била дъно на море. Водите му са се втекли на два етапа в Каспийско море вследствие понижаването на неговото дъно. Най-напред на сушата е останала гористо-степната област, където почвеният слой представлява най-дебелият чернозем за цялата равнина, образуван поради гниенето на голямо количество растителност. На юг от степната зона, водата се е изтеглила по-късно. Почвата там е соленисто-песъчлива и върху нея може да растат предимно тревисти растения, като в източна посока към Каспийско море съставът ѝ става все по-беден и постепенно преминава в пустинната зона, обграждаща морето от север и североизток¹. От Урал на запад се простира така наречената Урало-Карпатска хълмиста верига. Тя пресича Волга, преминава през междуречията на реките Дон и Медведица и Дон и Северски Донец, където е най-висока, след което образува праговете на реките Днепър, Буг и Днестър и се слива с Карпатите. Именно тази верига разделя гористо-степната от степната зона. За разлика от степта на изток от Дон, която е част от Арало-Каспийската равнина и е с по-малко плодородна почва и реките са по-маловодни, на изток от Дон картината е по-различна. Там пасбищата са с по-богата растителност заради по-добрата почва. Степта се пресича от високите дърета и дълбоките долини на реките, по чиито склонове е имало и горска растителност².

На север от Карпато-Уралската хълмиста верига, Източно-европейската равнина постепенно се издига на северозапад, докато стигне Валдайското възвишение. То се състои от група хълмове, между които извира основните реки, пресичащи цялата равнина - Волга, Днепър и Западна Двина. Именно по течението на тези реки и на техните притоци, минаващи през трудно проходими горски пространства, се осъществява и основното придвижване на населението през разглежданата епоха³.

През степта, обикновено в посока Изток-Запад, се преселват така наречените номадски народи. Първата по-сериозна преграда по техния път е река Урал, която поради своето пълноводие е трудно проходима. Най-често това става през зимата, когато реката замръзва. Същото се отнася и за Волга, Дон и Днепър. Така териториите между Урал и Волга, както и между Волга, Дон и Кавказ се обособяват като естествени териториални центрове на ново заселилите ги народи⁴.

Традиционното население на източно-европейската равнина е включвало балтски и фино-

угорски племена в горската зона и скито-сарматски в гористо-степната и степната зони. Част от гористо-степната област на изток от Днепър е била населена със славянски племена. През II век Сл.Хр. от Балтийско море на юг се придвижват готите - германоезичен, скандинавски по произход народ. Те създават обширна държава на територията на Източно-европейската равнина, която включва и части от всички народности, населяващи по това време областта. За това говорят останките на Черняховската култура, определяна като култура на готската държава. Тя е разгромена от хуните през IV век. В резултат на хунското нашествие в Европа се появяват прабългарите и хазарите.

За това какво се случва в горската зона през този период има твърде малко сведения. Не е ясно и какви са били връзките между народите по Балтийското крайбрежие и тези на юг от тях. За това, че такива е имало може да се съди от останките на скандинавски (шведски) селища от VI-VII век в прибалтийския район на равнината. Именно от това време са първите следи от източни монети в района на остров Готланд и в Швеция, което означава, че е съществувала търговия между скандинавците и народите от Изтока. Шведските селища обаче са просъществували малко време и най-вероятно тази търговия е била прекъсната⁵. През VIII век в Скандинавските страни се появяват нов тип селища, свързани пряко с търговско-занаятчийска дейност. В Дания например това е Хедебю, а в Швеция - Бирка. Тези селища постепенно започват да играят голяма роля в международната търговия, свързвайки арабския изток със Западна Европа. Именно по това време, през втората половина на VIII век се появяват подобни селища и в Източна Европа на територията на днешната Северна Русия, основното от които е Ладога⁶. Именно от това време са и първите сведения за варяго-русите, които, привлечени от притока на север на сребърни арабски дирхеми, бързо се включват не само в търговията, но и в борбата за овладяването на основните търговски пътища, пресичащи Източна Европа. Предимството за варягите в този район е, че придвижването се осъществява главно по вода, чрез основните речни артерии, пресичащи горската, гористо-степната и степната области в посока Север-Юг. Горните течения на реките (най-вече на главните артерии - Волга, Западна Двина и Днепър) се намират близо едно до друго и не е било проблем пренасянето на лодките от една река в друга. Това е и една от основните причини за сравнително бързото проникване и създаване на първите варяго-руски търговски фрактории, пръснати в различните краища на тази огромна територия.

На изток Балтийско море граничи с два големи залива - Фински и Рижки. Във Финския залив се влива река Нева. Нагоре по течението ѝ се стига до Ладожкото езеро. От южната му страна, на левия бряг на река Волхов, се намира Ладога. "Възникването на Старата Ладога може да се разглежда като следствие от по-малко войнствената политика на Абасидите и от това, че те секли дирхеми в огромно количество... Най-ранното от съкровищата, намерени на север... се датира 786-787г. Това позволява да се предположи, че обменът между Близкият Изток и далечният северозапад е започнал или се е възобновил скоро след като утихнала войната между хазарите и арабите"⁷. Датирването на това съкровище съвпада с времето на първите постройки в Ладога, чието население по това време вече е руско (скандинавско) по произход⁸. Именно това селище е първият или един от първите варяго-руски търговски центрове в Източна Европа. Една от привлекателните страни на местността е, че от Ладожкото езеро е възможно да се продължи в няколко посоки. По реките Свир и Ковжа през Онежкото езеро се стига до Белоозеро, в земите на финското племе веси. Този район е известен през X век като богат на животни с ценна кожа - една от основните стоки, търгувани от русите. От Белоозеро по река Шексна се стига до Волга. От Ладога до Волга може да се стигне и по течението на река Сяс, оттам по Чагодоща в река Молога, която се влива в реката малко по-нагоре от устието на Шексна⁹. Оттам се продължава надолу по течението до устието на река Которосл. Най-вероятно оттук пътят се е отклонявал на юг и не е продължавал по Волга. Причина за това твърдение е липсата на съкровища с дирхеми по реката до устието на Ока, както и липсата на селища по територията, през която тя минава. Напротив, на юг по Которосл се стига до Ростовското езеро, южно от което се намира Сарското градище, търговско селище, възникнало по едно време с Ладога. За разлика от последната обаче тук варяго-русите са по-малочислени и живеят заедно с по-многобройното фино-угорско население¹⁰. От друга страна, възможността за размяна на висококачествени кожи срещу сребърни

дирхеми по Волга “подбужда нови и нови руси да се обосновават около сливането на Волга с река Которосл”¹¹. Именно в този район, където до XI век ще се създаде бъдещия Ярославл, през IX век има няколко новоосновани варяжки селища, в които делът на фино-угорското население е по-малък¹². На юг от Ростовското езеро се продължава по река Нерл до вливането ѝ в Клязма. По този път - Которосл-Нерл - през X век ще се създадат основните руски центрове в областта като Ярославл, Ростов, Переяславл, Суздал. Последните три града са построени на обширни полски пространства, обиколени от големи горски масиви, с богата полу-черноземна почва¹³. По Клязма се продължава до вливането ѝ в Ока. Малко по-нагоре по течението на последната е Муром, който, като фино-угорско селище е възникнал още през VII век. Присъствието на руси (скандинавци) в него се забелязва през IX век¹⁴. Надолу по Ока, между Клязма и Волга също са се основали руски селища¹⁵. На юг от вливането на Ока във Волга се преминава от горската в гористо-степната област, в територията, контролирана от волжките българи и техния крупен пазарен център - Болгар. Това е първият голям транзитен търговски център в Източна Европа до когото стигат варяго-русите по Волжкия път. Там се срещат скандинавските търговци, носещи ценни кожи, мед, восък и роби, с тези, идващи от изток. Срещу своите стоки варягите получават различни тъкани, украшения и най-вече сребърните арабски дирхеми. Източните търговци не продължават на север от Болгар. Изделията, които те търсят им се доставят от варяго-руските и български търговци на пазарите в града. Оттам на юг може да се продължи по суша покрай Волга и по вода надолу по течението на реката докато се стигне, преминавайки през степта, до центърът на Хазария - Итил, разположен на брега на Каспийско море. Там се пресичат основните търговски пътища, преминаващи през Източна Европа както от север на юг, така и от изток на запад.

Водният път продължава в Каспийско море. По западното му крайбрежие се продължава до стария хазарски център - Семенер, оттам на запад се минава по сухопътния маршрут, водещ през Елховските врати и Дарялския проход от Северен Кавказ в Закавказието¹⁶. На юг се стига до Дербент, който, освен че е морско пристанище, контролира и сухопътния маршрут по Каспийското крайбрежие. Първият център на юг от Дербент е Баку. Южно от него е устието на река Кура, откъдето започва южно-кавказкият търговски път, свързващ Каспийско с Черно море и Армения. Важен търговски център по него е Бердаа. На юг се стига до Ардебил, откъдето по суша може да се отиде до Тебриз, както и до Рей (днешен Техеран), важен търговски център на Иран през IX-X век¹⁷. Друг крупен търговски център в южното крайбрежие на Каспийско море е бил Абесгун, разположен в днешния Астрабадски залив. Градът е свързан с “важните сухопътни пътища, по които вървели керваните през Рей и Багдад към Средиземно море и през Балх и Маверанахр към Далечния Изток и в Централна Азия”¹⁸.

Паралелно на Волжкия, през X век е съществувал и сухопътен път, свързващ центърът на волжките българи - Болгар с Хорезъм. Подминавали са се търговските центрове, контролирани от хазарите - минавало се е източно от река Урал, след което се е продължавало по източното крайбрежие на Каспийско море по платото Устюрт и се е стигало в Хорезъм¹⁹.

Водният път по Волга е единият от двата основни маршрута, ползвани от варяго-русите при проникването им в Източна Европа. Той е и първият, който те използват. Не много по-късно, през първата половина на IX век, варягите започват да използват и другия, по Днепър, известен в “Повесть временных лет” (ПВЛ) като пътят от “варягите до гърците”. Друг писмен извор, описващ този път, е съчинението на Константин Багренородни “За управлението на империята”²⁰. Неговата най-северна начална точка също е Ладога. На юг се продължава по реката Волхов до Илменското езеро, на север от което ще се основе Новгород. Най-старите скандинавски находки от това място са в така нареченото Рюриково градище, разположено точно там, откъдето Волхов изтича от Илменското езеро. На това място варяго-русите се появяват горе-долу по същото време, както в Ладога или в Сарското градище - най-късно през началото на IX век.

Илменското езеро се намира на възлово място, на юг от което са близо горните течения на основните речни магистрали в Източна Европа - Волга, Ока, Днепър и Западна Двина. На изток най-

използван е бил пътят по река Пола и после по Явона до езерото Шлино. От него извира река Шлина, която от своя страна се влива в езерото Мстино. Оттам до Волга може да се стигне по реките Тверца, Медведица и Молога²¹. Близко до езерото Шлино е езерото Селигер, от което извира река, която се влива във Волга. Ако се продължи нагоре по течението на последната се стига до река Вазуза, чието горно течение е близо до горното течение на Днепър. Така от Селигер може да се продължи в две посоки - или към Каспийско море по Волга, или към Черно по Днепър²². Чрез река Вазуза се осъществява пряката връзка между Волга и Днепър.

Право на юг от Илменското езеро се продължава нагоре по течението на река Ловат, чрез която се достига до река Торопа. Има данни, че през IX век там е имало скандинавско селище. През втората половина на X век то ще се превърне в руската крепост Торопец²³. Река Торопа се влива в Западна Двина. Чрез нея, като се продължи по река Каспля се стига до един от големите стари руски центрове - Смоленск (Гньоздово)²⁴. Скандинавски находки на това място има от IX век. Местоположението му е на възлово място. На изток, нагоре по течението на Днепър се продължава към Волга. На запад - по Клязма се отива в Западна Двина. С други думи, на това място се съединяват пътищата от Волга, Ловат и Западна Двина, които се сливат на Днепър, по която се продължава на юг. Освен по Днепър, на юг може да се слезе и по река Сож²⁵. Друг важен път, започващ от Смоленск, е по река Десна - така се стига до Чернигов. Това селище започва да се развива по-интензивно от втората половина на IX век. За пръв път се споменава в началото на X век. Най-старите арабски дирхеми в района са саманидски и са от края на IX век. От това време има намерени и византийски монети - на император Лъв VI (886-912). Монета на същия император е намерена и в Бирка, което показва, че към последната четвъртина на IX век стоките са се пренасяли по цялото продължение на пътя от Византия до Скандинавския полуостров. Именно от това време археологично се проследява и по-значителен приток на население с руски (скандинавски) произход по средното течение на Днепър²⁶.

В река Десна се влива река Сейм, горното течение на която е свързано с горните течения на Северски Донец и Оскол. Оттам на юг започват алано-българските селища, част от Салтово-маяцката култура. Те са разположени на търговския път, свързващ Северски Донец и Дон с Приднепровието. По Дон на юг се стига до Азовско море, а на север, където Волга се доближава най-близо, се продължава на север или на юг по Волжкия път²⁷.

Река Десна се влива в Днепър на север от Киев, точно на границата между горската и гористостепната зони. В района на Киев, от устието на река Ирпен до устието на река Стugna, днепърският десен бряг се издига рязко. По цялото разстояние между двете реки само на три места може да се слезе до Днепър. Киев е построен там, където достъпът до реката е най-удобен за преминаване. На другите две места през X век ще се построят крепостите Вишгород и Трепол. Именно през киевските хълмове се преминава от другата страна на Днепър. Те са част от плато, дълго 15 км. и 3-4 широко. В подножието на Киев до реката се простира широка долина, която стига до Вишгород - така наречения киевски Подол²⁸.

През първата половина на IX век в Киев най-вероятно е имало хазарска крепост. Развитие на селището като значителен търговски център е от края на IX-началото на X век и съвпада с времето на притока на скандинавци (руси) и с активното заселване от тях на киевския Подол от началото на X век. Най-старите монети, намерени на Старокиевския хълм са, както и в Чернигов, саманидски дирхеми от 892-907 г. и монети на Лъв VI²⁹. По време тези данни съвпадат с периода на установяването на Олег в Киев - според ПВЛ - 882 г. Градът има важно търговско значение - освен че е част от водния път по Днепър, през него минава сухопътният маршрут, свързващ Западна Европа с Изтока. Той е продължение на пътя от Испания и Франция през Регенсбург, Прага, Краков, Перемишъл, през Киев към Саркел и хазарската столица Итил. Неговото развитие започва също през IX век и е свързано с дейността на рахдонитите - еврей-търговци, обслужващи сухопътната търговия по пътищата между Европа и Китай³⁰. Този път започва да се развива интензивно през X век, когато в редица градове на Западна Европа като Майнц, Аугсбург, Регенсбург и в Прага, се създават еврейски общини. За това, че варяго-русите са използвали този път в края на IX век се разбира от митническия

улав на Рафелщетен, съставен в периода между 903-906 г. Стоките, които те предлагат са въськ, роби и коне³¹. До втората половина на X век на север от степта не са съществували други по-преки пътища, свързващи Волга с Днепър. Водният маршрут е минавал през Новгород и Смоленск, а сухопътният - през Киев. Чак през XI век се разработва пътят от Чернигов към Ока и оттам до Муром³².

Продължаването по Днепър на юг среща сериозно препятствие в степната зона - след Киев, на 450 км надолу по течението се намират деветте днепърски прага, простиращи се в дължина на разстояние от 70 км. За да се продължи на юг е трябвало лодките да бъдат пренасяни по суша, като носещите ги се излагали на опасността да бъдат нападнати от народите, населяващи степната зона. Ако успеят да преминават праговете, русите спирани надолу по течението на остров "Св. Григорий" (дн. Хортица). Следващата спирка е била в устията на Днепър, на остров "Св. Етерий" (Березан), след което продължавали по западното черноморско крайбрежие покрай българските пристанища, докато стигнат Константинопол³³. През VIII-IX век Днепър не е използван често като воден път. През него са преминавали двата основни сухопътни маршрута - единият при Киев, другият - в долното течение на реката, близо до Черноморското крайбрежие. За да си обезпечат свободно предвижване, на русите се е налагало да се съобразяват с обстановката в степта³⁴. До средата на IX век реката е била гранична между България и Хазария. До голяма степен голямо значение за развитието на Днепърския път има не толкова варяго-руското проникване в Източна Европа, колкото засилването на византийското влияние на север през същия век. По-активното присъствие на русите по Днепърския път съвпада по време с активизацията не само на византийската политика, но и на византийската търговия в Северното Черноморие. Периодът VIII-IX век е свързан с рязкото съкращаване на притока на византийски монети в района. "Упадъкът на търговията в периодът на иконоборчеството е свързан с икономическата депресия в областите на Ромейската империя... От началото на VII до средата на IX век Византия е нямала голямо влияние в Северното Причерноморие."³⁵ Постепенно руско-византийските връзки ще се развият и тази водна артерия ще стане основна за развитието на руската държава.

Основният византийски център в Северното Черноморие е Херсонес, който се намира на югозападното крайбрежие на Кримския полуостров. По-голямата част от територията на Крим е част от степната зона, с която е свързан с тесен провлак. Над южната част на полуострова се извисява планинска верига, чиято най-висока точка достига 1500 м. височина. В географско отношение тя е продължение на Кавказ. Крайбрежието, което остава на юг от планините, представлява тясна и плодородна равнина с типичен средиземноморски климат, позволяващ отглеждането на маслини и лози. Херсонес е бил важно пристанище, разположено на прекия морски път от устията на Дунав през Днепър към Кавказ. Той играе ролята на основен снабдител за Византия със стоките, които предлагат народите и областите на Северното Черноморие - кожи, мед, въськ, роби, риба и сол. От особено значение за града, както и за Византия, са контактите с народите, населяващи степта, не само защото те често са основен посредник в търговията със северните области (такава роля играят през IX век маджарите, а през X век печенегите), а и защото градът е лесно уязвим откъм степта, тъй като е отдалечен от основната планинска верига на полуострова. На 20 км източно от него, в планините, се намира центърът на кримските готи (заселили се там след хунското нашествие) Дорос. Именно те като християни и като поданици на Византия през по-голямата част от историята си, защитават града от нападения от север³⁶. През VIII век Херсонес попада под хазарска власт, която продължава до началото на IX век, когато там е създадена византийска тема. През IX век търговските връзки между варяго-руските и Херсонес са слаби. Това се дължи както на факта, че пътят от Скандинавия до Черно море по Днепър започва да функционира едва към края на века, както и по причината, че той не може да съперничи на големите пазарни центрове на Изток. С много по-голямо значение за търговията през този период са хазарските центрове в Крим и на Таманския полуостров като Самкерц, Боспор и Фанагория. Херсонес започва своя възход през втората половина на века, когато от 866-867г. до края на X век сече медни монети. Но и през X век връзките на русите с града не са били много добре развити. Основен посредник между тях са били печенегите. Причина за това може да е и 10-

процентното мито, което е трябвало да се плаща там, докато от началото на века варяго-русите имат право на безмитна търговия в Константинопол³⁷.

Във Финския залив, освен Нева, се влива и река Нарва. По нея се стига в Чудското езеро. На южния му край се намира Псков. Като селище той съществува вече през IX век, но за пръв път е споменат от средата на X век³⁸. На 30 км. западно от Псков е Изборск, където според “Повесть временных лет” е управлявал братът на Рюрик - Трувор. Селище там съществува още през VIII век и е населено с фино-угорско по произход население. От IX век там се появяват скандинавци³⁹. На юг от двете селища по река Великая се стига до подстъпите към Западна Двина и Ловат. Това означава, че оттам може да се продължи на север към Илменското езеро, на юг към Днепър или на запад по Двина към Балтийско море⁴⁰. От Псков може да се отиде на запад и чрез река Аа (Гойва), която излиза на Рижкия залив. Именно там е устието на Западна Двина. По нея на изток, нагоре по течението, се стига до Полоцк. Селището е съществувало още през VIII-IX век, но като занаятчийско-търговски център се развива през X век. Около средата на века там се установява самостоятелна скандинавска династия, различна от Рюриковичите⁴¹.

От Полоцк пътят продължава нагоре по течението на Западна Двина до Витебск, който съществува като укрепено селище през IX и X век. Оттам пътят се разклонява на север по река Усвяч до езерото Усвят, където има селище със същото име. На север се продължава по Ловат към Илменското езеро. Срещу устието на река Усвяч в Западна Двина се влива река Каспля, чрез която се стига до Днепър близо до Смоленск. От Витебск на юг се слиза и по река Лучеса, горното течение на която е близко до Днепър⁴². От Полоцк може да се осъществи и пряка връзка с Киев по река Березина, която се влива в Днепър⁴³.

От Балтийско море на юг към Източна Европа е съществувал още един път - по река Неман. Горното ѝ течение е близо до горното течение на река Случ, по която се продължава до река Припят. На това място се намира Туров. Първото му споменаване е от 980 г. в ПВЛ. Наречен е на името на основателя си - Тур - отново, както и при Полоцк известие, което се свързва с наличието на скандинавска династия, различна от рюриковичите. От Туров по Припят се стига до Днепър и по нея на юг - в Киев⁴⁴.

За развитието и интензивността на руската търговия се разбира най-вече по находките от сребърни монети. Общо погледнато, през първия период от началото на проникването на варяго-русите в Източна Европа, тоест от края на VIII век, до началото на XI век, арабските дирхеми преобладават. От края на VIII век на пазарите в Арабския халифат има голямо количество сребърни монети, свързано с доброто икономическо развитие през епохата на Абасидите. В следствие на това се появяват източни търговци на пазарите в Европа. До първата трета на IX век основните монети, намирани в Източна Европа са африкански. Най-голямо количество от тях са открити в басейните на реките Дон и Северски Донец. Значително по-малко са те в Закавказието и в Прибалтика. Търговският път, по който тези монети са стигали в Източна Европа е започвал от северното африканско крайбрежие през Сирия в Закавказието и оттам до Дон и Северски Донец, по долното и средното течение на които са разположени българо-аланските селища и крепости, където се е свързвал с Волжкия път⁴⁵. От средата на IX век активно започва да се развива търговският път от Иран през Кавказ, водещ отново в Хазария. По него преобладават монети, сечени в Рей. Най-удобният път от Багдад до Хазария е минавал по кавказките проходи на западното крайбрежие на Каспийско море, където е Дербент. Съществувал е и друг маршрут през Мерв, Бухара и двата главни центъра на Хорезъм, по долното течение на Амударя - Угреч и Кят, оттам по платото Устюрт към река Урал и след това по Волга⁴⁶.

От края на IX век дирхеми започват да се срещат и по Среден Днепър. Тези съкровища съвпадат по време с установяването на центъра на варяго-русите в Киев. В края на IX век в Централна Азия Исмаил Самани полага основите на държавата на Саманидите, с център в Бухара, които също започват да сечат големи количества монети. Нараства значението на пътя, водещ от Централна Азия в Хазария. До голяма степен това е и една от причините за израстването на Болгар като един от

основните пазарни центрове в Източна Европа. Около средата на X век там също започват да сечат монети, копие на саманидските. От началото на X век до края му, количеството на съкровищата с източни монети, намерени в Западна Европа е по-голямо, отколкото в Източна, като най-много те са съсредоточени в Швеция⁴⁷. Вносът на източни дирхеми в Европа прекъсва в началото на XI век. Тяхното място се заема от западноевропейските сребърни денарии. В руските земи те се появяват от средата на X век по пътищата от балтийското Поморие и от Чехия по водния път Западен Буг - Припят. Прекъсването на притока на дирхеми води до засилване на икономическите връзки със Западна Европа и до нарастване на значението на Днепърския път. От друга страна търговията с Изтока не прекъсва, като през XI век по Волжкия път се пренасят различни видове мъниста. Областта на разпространение на “най-голямото количество арабски монети и денарии почти напълно съвпадат. Това са Полша, Швеция (с остров Готланд), Русия и Източна Прибалтика”⁴⁸.

Периодът между VIII и X век е свързан със значителна промяна в етническата картина на населението в Източна Европа. Осъществява се предвиждане на население от различни етнически групи основно по речните артерии (огромните горски масиви са неудобни както за предвиждане, така и за живеене; селищата се създават предимно по и около основните търговски маршрути). Разселват се и се променят место-обитанията на славянската, балтската и угро-финската общности. В степта последователно проникват маджарите и печенегите, които предизвикват разместване и сред прабългарският етнически масив в Северното Черноморие. От север постепенно проникват варягорусите и като цяло различни групи скандинавци, които до средата на X век осъществяват политически контрол върху по-голямата част от Източноевропейската равнина. Това става за сметка най-вече на хазарското политическо влияние в района.

Въпросът, свързан с изясняването на етническата принадлежност на населението, както и посоките и времето през което става неговото разселване е сложен поради липсата на ясни писмени извори. Засега основно тези проблеми се разглеждат на основата на характеристиката на археологическите култури по тези места. Проблемът е, че етническата интерпретация на много от тях е твърде несигурна. Този факт поражда коренно противоположни тълкувания, а оттам и много различни хипотези, разглеждащи историческото развитие на района. Безспорно е, че за голяма част от територията на Източна Европа не може да се говори за етнически чисти области през този период. Това се отразява на археологическите култури, но поражда и проблеми при търсенето на “изконно” чистият им от примеси вариант. Този проблем засяга особено славянската археология, тъй като е трудно да се разграничат славянските от балтските селища в горската зона в периода до средата на IX век. Не е ясен въпросът и за взаимовръзката между славянското и българо-аланското население в гористо-степната зона.

В “Повесть временных лет” се споменават редица славянски племена - словени, поляни, древляни, дреговичи, полочани, севери; в друг абзац към тях се прибавят още кривичи и бужани (волиняни), после радимичи и вятичи (като дошли от запад) и накрая хървати, тиверци и уличи - които, взети заедно, според обясненията на летописеца, трябва да населяват една значителна територия от бреговете на Черно море и Карпатите до Илменското езеро и Полоцк на северозапад и до Волго-Окското междуречие на североизток. Около тях летописецът разполага чуждоезичните, не говорещи славянски племена: чуди, меря, веси, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, земигола, корси, нарова, ливонци⁴⁹. Въпросът е кои от славянските племена са били по местата, означени в руската летопис преди IX век и кои са се поселили там в резултат на по-късно преселение; от друга страна - каква е степента на взаимовръзката и симбиозата на различните славянски племена с балтските, финските и степните етноси.

Безспорните ранни славянски земи (VII-VIIIв.) се намират в гористо-степната зона отдясно на Днепър в околността на Киев и по-точно в басейна на река Тетерев и горното течение на Южен Буг, които са югоизточната граница на тяхното ранно разселване. На север границата е Припят, а на запад междуречието на реките Сан, Западен Буг и горното течение на Днестър⁵⁰. Това са териториите на хърватите (карпатските), волиняните (дулеби-бужани), древляните и поляните. На запад, северно от

Карпатите, са поселенията на славяните от западната група. Собствено древлянската територия се установява на базата на археологически данни след X век и заема пространството, ограничено на юг от долните течения на реките Уж и Тетерев, на север до устието на река Горин в Припят, на запад до междуречието на Горин и Случ⁵¹.

До края на VII и началото на VIII век на територията на гористо-степната зона от Днестър до Дон живее население, свързано с паметниците на пастирско-пенковската култура. Въпросът за изясняването на нейната етническа принадлежност засяга формирането на три славянски племена - тиверци, уличи и севери. Проблемът идва оттам, че в нея е твърде силно степното влияние. Според М. Артамонов това е културата на българското племе кутригури. Към неговата гледна точка се присъединява и Ст. Ваклинов⁵². Най-северната точка по Днепър на тази култура е в междуречието на реките Рос и Тясмин, където е и най-голямото ѝ селище - Пастирското градище. Народът, на когото принадлежи пастирско - пенковската култура изчезва в края на VII - VIII век. Според М. Артамонов в резултат на хазарската експанзия на запад от това време част от кутригурите е отишла заедно с Аспарух на Долен Дунав, друга останала в гористо - степното поречие на Днепър и в зоната от ляво на реката⁵³. Славянският характер на културата се защитава от П. Третяков⁵⁴. Този въпрос е тясно свързан с търсените от Б. Рибакон "руски" древни поселения в гористо-степната зона не само отдалечено, но и отдалечено на течението на реката, където наличието на каквото и да е славянско присъствие е много малко вероятно⁵⁵. По-компромисна позиция заемат И. Баранов и В. Майко, както и Р. Рашев⁵⁶.

Явна е връзката на тази култура с предходната Черняховска (културата на готската държава в Северното Черноморие), по-скоро с нейните сарматски черти, които получават своето развитие в следващата по време Салтово-маяцка култура (VIII-X в.)⁵⁷. Наличието на сарматски черти в прабългарските паметници не е изненадващо, още повече след като изследванията показват, че "съвкупността от археологически, антропологически и езикови (за периода на Първото Българско царство) данни дава основание да се поддържа тезата, че в етногенеза на прабългарите, заселили се на Долен Дунав, преобладаващо положение ще е имал иранският етнически елемент"⁵⁸. Пряка връзка има пастирската култура и с по-старите степни прабългарски паметници (групата Сивашовка)⁵⁹.

Въпросът е, че в края на VII - началото на VIII век елементи на пастирско-пенковската култура се появяват именно по тези места, които са свързани с присъствието на различни прабългарски групи. "Може да се предполага, че след разпадането на Велика България, в която очевидно са влизали както приазовските, така и средноднепровските кутригури, последните под натиска на хазарите са били принудени да мигрират в Подунавието, Панония и вероятно в Таврика. Там те са се смесили с родственото оногурско население, при което запазват някои особености на керамичния комплекс, различни от този на оногурския. Резултат от това смесване е и създаването на салтово-маяцкия комплекс на кримския вариант на тази култура"⁶⁰. Това мнение не се различава много от тезата на М. Артамонов. Разликата е, че според В. Майко симбиозата със славянското население в Средното Поднепровие е станала при процеса на усядане по тези земи на кутригурите в началото на VII век⁶¹, докато М. Артамонов датира този процес през VIII век. Наличието на славянски поселения в този район преди това е трудно доказуемо.

Според Новгородската Първа летопис уличите някога са живели надолу по Днепър, на юг от поляните. Пак според същия летопис те, заедно с тиверците, по-късно населяват територията между Буг и Днестър на юг до Дунав. Според А. Насонов тяхното преселение по тези места е станало най-късно през IX век, тъй като в степите през този век се настаняват маджарите, а по-късно и печенегите⁶². Всъщност това преселение е станало по-късно. Е. Михайлов счита, че натискът на руската държава е принудил да се изселят най-напред тиверците, а след това, към средата на X век и уличите⁶³. Конкретни данни за това дава Никоновската летопис, според която преселението на уличите е станало по времето на Игор в резултат на войната, която води с тях неговият воевода Свенелд⁶⁴.

Според Ив. Божилов през VIII - началото на IX век, пастирско-пенковската култура се слива със степния вариант на салтово-маяцката култура между Днестър и Днепър. Негови носители според

автора са българите - уногундури, чието присъствие води до “засилване на българския елемент в Северозападното Черноморие, до продължаване живота на Пастирското градище и съществуването на цялата пастирска култура - вече като степен вариант на салтово-маяцката култура”⁶⁵. Според Р. Рашев този вариант на културата не съществува, тъй като до сега по територията от Днестър до вододела между Днестър и Северски Донец на север до гористо-степната област не са открити селища за периода VIII - X век. Авторът счита, че това е била необитаема буферна зона между България и Хазария. Така той твърдо поставя североизточната българска граница на Днестър⁶⁶. На запад от реката до края на X век културата е идентична с тази на Първото Българско царство. Хр. Димитров стига до извода, че уличите, а и тиверците, са част от българското население на север от Дунав⁶⁷. Ако уличите и тиверците са живели там, където ги споменава руската летопис, а именно по долен Днестър, Буг и Днестър, то е невъзможно те да не са изпитали българско влияние. Независимо какъв е техният етнически произход, възможно е те да са били и на територията на Българската държава още повече, че най-вероятно по времето на управлението на Омуртаг тя е включвала територията на степта до Днестър⁶⁸. Според О. Бубенок тиверците и уличите “стоят някак особено от останалите славянски племена и фактически не се включват от летописеца в тяхното число...уместно е да се изкаже предположение за не славянския произход на тиверците и уличите. Може би те са потомци на аборигените от Северозападното Причерноморие”⁶⁹. Последните според автора са сармато-алански племена, свързани тясно със салтово-маяцката култура. По принцип трябва да се отбележи, че ученият счита българският вариант на тази култура за наследство от местното сарматско население.

Друг проблем, свързан със славяните в гористо-степната зона е свързан с произхода на северите. М. Артамонов счита, че славянското проникване на изток от Днестър в тази зона започва през VIII век. То е в резултат на разгромът на кутригурите и като цяло на Велика България от страна на хазарите и се осъществява с хазарска подкрепа⁷⁰. Славянското придвижване на изток се установява чрез роменската култура, характерна за районите, където се споменават северите. При тяхното движение се е осъществило смесване с остатъците от кутригурите, които продължават да живеят по тези места и след това - откривани чрез паметниците на волинцевската култура, считана от М. Артамонов за тяхна⁷¹. Така той твърди, че славянското племе севери (северяни) се е образувало, асимилирайки кутригурите⁷². Този процес протича в периода от VIII до X век. Селищата на северите, т.е. на роменската култура, се разпростират в гористо-степната територия по поречията на Десна и Сейм на север до долното течение на река Ворскла на юг. В горните течения на реките Ворскла, Псьол и Сейм северските селища преминават към горните течения на реките Северски Донец и Оскол, където граничат с алано-българските селища на салтово-маяцката култура. Най-гъсто заселени са били бреговете на Ворскла, Псьол, Сула и Сейм⁷³.

Друга група славяни се придвижват на североизток, в околностите на горните течения на Дон и Ока, около съвременния Воронеж. Определят се по паметниците на боршевската култура и обикновено се отъждествяват с вятичите. На юг те граничат също с алано-българските селища по Дон. Прави впечатление, че придвижването на славянските племена на изток е свързано с развитието на търговските пътища в района, отбелязано от наличието на находки от дирхеми и сребърни украшения, свързано с налагането на хазарската власт по тези места. Според М. Артамонов подчинението на славянските племена под властта на хазарите е основният фактор, определил заселването от тях на плодородната гористо-степна зона на днешна Украйна. Хазарската власт е осигурила необходимата безопасност и сигурност от нападения откъм страна на степта⁷⁴.

Славянското придвижване на север - в горската зона - се осъществява най-вероятно малко по-късно, през IX-X век. Причината за такова датиране е свързана със споровете около принадлежността на две археологически култури - така наречената култура на дългите могили (длинные курганы) и на новгородските кръгли могили (сопки). Дългите могили обикновено се отъждествяват със славянското племе кривичи. Те се датират основно през VIII - IX век като най-старите са от района на горното течение на Западна Двина и района на Псков - от VII век⁷⁵. Населението, свързано с тази култура се разпространява в посока от северозапад на юг и югоизток до IX век. При Днестър селищата ѝ стигат

областта на Смоленск в междуречието на реките Воп и Катин и на юг в района на горното течение на река Сож⁷⁶. От Полоцк на юг стигат до горното течение на Березина. Според М. Артамонов тези паметници не са славянски, а балтски. Той счита, че става въпрос за придвижване на балтски племена от Прибалтика на територия, заета дотогава от източно-балтски племена. Последните от своя страна се преместват на изток, по горна Ока, на места, заети по-рано от фино-угорски племена⁷⁷. От друга страна, не бива да се забравя, че горската зона през този период е била слабо заселена и “новодошлите са могли да се поселят без да гонят от местата му съществуващото население и даже без да е задължително да контактуват с него. В същото време, когато групи народи с различен произход се срещат и смесват в едни или други места по основните речни пътища (а именно там най-често се намират “дългите могили”), сред балтите и другите народи често е съществувала възможността да живеят отделно едни от други в заеманата от тях речна долина или горска поляна. Тяхната неголяма численост и в общи линии сходните им занятия - лов, риболов и земеделие - правели възможно такова отделно съществуване и идването на славянските емигранти през VIII и IX столетия не веднага изменило тази ситуация”⁷⁸.

Славянското проникване на север М. Артамонов свързва с културата на кръглите полусферични могили. Това преселение става постепенно от края на VIII или началото на IX век. До началото на X век славяните се придвижват измествайки или смесвайки се с балтските племена и стигат до горните течения на Ока и Волга. От дясно на Днепър те преминават река Припят и заемат лявото ѝ крайбрежие. С тях се свързва славянското племе дреговичи (най-ранните славянски паметници в този район са от IX-X век)⁷⁹. Към XI век се създават селищата им още по-на север по поречието на реките Свислоч и Птич⁸⁰. На юг дреговичите граничат с древланите. На юг от Смоленск и на изток от Днепър, по поречието на река Сож, са били селищата на славянското племе радимичи. Най-ранните славянски паметници в този район са също от IX-X век⁸¹.

Според М. Артамонов славяните в околността на Илменското и Ладожкото езера се появяват не по-рано от X век, тъй като той счита кръглите могили (сопките) по реките Волхов, Сяс и Горна Волга до устието на река Тверца за принадлежност на местното балтско или фино-угорско население. Ученият смята, че варяго-руските и славяните се срещат в Гньоздово през IX век. Това място според него е най-значителният руски център през средата на века. Неговото население отразява най-пълно симбиозата, която се получава тогава между четирите етнически групи, срещнали се в този район през IX век и населяващи селището - скандинавци, славяни, балти и фино-угри⁸².

На изток от Илменското и Ладожкото езеро, извън обхвата на славянската колонизация остава финското племе веси. Техните селища са по долното течение на Волхов и по реките Сяс, Паша, Оят, и Свир. На изток отиват отвъд Белоозеро. Весите са чудското племе в ПВЛ, над което управлява братът на Рюрик - Синеус⁸³. Угро-фински племена населяват и горската зона на юг от весите - по Волго-Окското междуречие, по Которосл, Нерл и Клязма са местоживелищата на муромските племена. На юг от Ока - мордовските. На изток от Волга е племето мари (черемиси). На запад от муромските племена и на юг от горна Волга, в околностите на Волок Ламский, живеело племето лама⁸⁴.

На север от Ладожкото езеро са финските племена корели и лопари. На запад, по бреговете на Нева - ижорите. На юг от тях до Чудското езеро са земите на племето води⁸⁵. На запад от тях са естонските чуди, на юг от които е балтийското племе летиголи, чиито земи се простират до Западна Двина. По долното течение на реката до устието ѝ живеели ливите, на юг от тях - семигалите. На юг от Рижкия залив по балтийското крайбрежие били земите на куроните⁸⁶. Всички тези племена изпадат под някаква форма на зависимост от русите в периода от началото на IX до края на X век.

В арабските извори от втората половина на IX век се споменават три племенни обединения на русите - Славия, Куяба и Артания. Славия и Куяба най-често се определят като означаващи районите на Новгород и Киев⁸⁷. Малко е вероятна идеята на Б. Рибак, който свързва местоположението им с трите средно-днепърски руски центъра Киев, Чернигов и Переяславл⁸⁸. Няма никакво основание и търсенето на Артания някъде по черноморското или азовското крайбрежие, тъй като не съществуват никакви данни за съществуването на руски център там преди втората половина на X век⁸⁹. Най-

вероятна е трактовката на А. Новоселцев, според когото Артания се е намирала някъде в района на Североизточните руски земи около Белоозеро или Ростов⁹⁰. Също най-вероятно е разполагането на загадъчния “остров на русите”, споменаван в същите извори, някъде в северната част на Източна Европа, най-вероятно в района на Новгород⁹¹.

Периодът от VIII до края на X век е свързан и с големи етнически размествания в степната зона. През първата половина на VIII век вероятно в резултат на арабо-хазарските войни, от района на Северен Кавказ на север към Приазовието, Дон и Северски Донец се преселват големи групи алани и прабългари. Именно с тях се свързва разпространението на салтово-маяцката култура в този район. Има разместване и сред онези прабългари, които още отпреди населяват района на Приазовските степи. Например прабългарските селища в Крим от втората половина на VII и първата половина на VIII век са предимно в южната част на кримските степи, далече от морето. От средата на VIII век те вече са по крайбрежната ивица и само в Керченския полуостров са и във вътрешността⁹². Именно с този приток на прабългари по южното крайбрежие на Крим, както и на Таманския полуостров се обяснява възраждането на старите антични търговски центрове като Таматарха (Самкерц), Фанагория, Патра, Боспор и Сугдея, разположени от двете страни на Керченския проток, точно там, откъдето започва търговският път през Азовско море и Дон към Волга⁹³.

По продължението на този път по долното течение на Дон се намира друга група селища, свързвана с прабългарите. Основните центрове тук са Семикаракорското градище, разположено на левия приток на Дон река Сала, близо и до устието на Северски Донец, и намиращите се на 50 километра нагоре по течението на Дон Саркел (построен през 30-те години на IX век) и разположеното срещу него на десния бряг на Дон Цимлянско градище. Основната функция на тези крепости е била охраната на търговските пътища, минаващи покрай тях⁹⁴.

Друга група прабългарски селища е била разположена по средното течение на Северски Донец. На север от тях, в гористо-степната зона са аланските центрове на тази култура. В някои от тях са се заселили и групи прабългарско население, преселило се там или още в началото на аланското проникване по тези места, или при по-късна миграция, предизвикана от притока на нови народи и племена в степите на Северното Черноморие през IX и X век. Това се отнася например за Салтовското градище или за района на Дмитриевския некропол в горното течение на Северски Донец, от когото на север и запад започват славянските селища на боршевската и роменската култура⁹⁵. На североизточния край на територията на салтово-маяцката култура, на горното течение на Дон, 700 км нагоре по течението ѝ от Саркел, до устието на река Тихая Сосна, се намира друг алано-български център - Маяцкото градище. На 25 км на север от него започват славянските боршевски селища, а на изток - мордовските. Крепостта изпълнява ролята на “своеобразен ключ” за целия воден път по Дон...А белокаменните крепости, стоящи на реката...правели тази магистрала непроходима за който и да е народ”⁹⁶.

Салтово-маяцките селища са създадени в местност, удобна за развитието и на земеделие, и на скотовъдство. На тези условия отговарят земите около бреговете на средните течения на реките. Пасбищата са били в горните им течения, а постоянните селища - в долната им част. Обикновено те са на границата между степната и гористо-степната област и в широките долини на степните реки, обрасли с дървесна растителност. Територията на средното течение на Северски Донец е била гъсто заселена в периода между VIII и началото на X век. На пространство от около 40 хиляди квадратни километра са открити над 200 селища и 23 некропола, принадлежащи на салтово-маяцката култура и по-точно на прабългарската група по Северски Донец⁹⁷.

От казаното дотук се вижда, че значителна част от населението на степната и част от гористо-степната области на север от Азовско море, е било с прабългарски произход. Този извод явно никак не се харесва на някои руски изследователи. Съвсем наскоро Г. Афанасьев се е наел да докаже, че салтово-маяцката култура принадлежи само и единствено на алано-сарматското население в Източна Европа и няма нищо общо с прабългарите. Тук не е възможно да се разгледа цялата му аргументация. Заслужава си обаче да се обърне внимание на някои моменти от нея. Според автора, “се изяснява, че

тези псевдо-българи, на които в частност се приписвали ранните погребения от Зливкинский некропол, нямат нищо общо в антропологическо отношение с тюркските групи в Зауралието⁹⁸. Този извод не се “изяснява” напоследък, а още от времето, когато се откриват прабългарските погребения в района. Именно поради това, а и поради други сходства на сарматската култура с прабългарската, редица изследователи приемат, че в прабългарската етногенеза освен тюрки, са участвали и значителни групи сарматски или източно-ирански племена. Според Д. Овчаров например, “прабългарите имат най-голяма близост с източния дял на усуните (алани, аси), която може да се проследи още в най-ранните етапи в районите на Централна Азия. Още тогава обаче в тази общност се включват активно и тюркски елементи, а по-късно върху нея оказва силно въздействие културата на китайци, индийци и източноиранци⁹⁹”. Интересна е гледната точка на О. Бубенок, според когото няма преки аналогии на степните салтовски паметници в Централна Азия, но те се намират в традициите на източноевропейското население преди идването на хуните. Тъй като не разполагаме с писмени източници за прабългарите в Азия, той предполага, че тяхната етнокултурна общност се е формирала в степите на Източна Европа и твърди, че носители на този степен вариант на културата са били ясите от руската летопис¹⁰⁰. Аналогии обаче има, и то точно в Централна Азия, например, по долното течение на Сър-Даря сред паметниците на Джегиасарската култура. Според Б. Вайнберг с прабългарите и хазарите завършва движението от Изток в Европа на тази група племена, предшества идването там на тюрките¹⁰¹.

По-нататък Г. Афанасиев твърди, че крепостите на салтово-маяцката култура, включително и тези в Северен Кавказ (Хумаринското градище), нямат нищо общо със строителните традиции на местното население най-вече поради използването на каменни блокове и кирпич. Поради известието на Константин Багрянородни за византийското участие в строежа на Саркел (Белая Вежа в ПВЛ), той счита, че всички те са построени от византийците¹⁰². Нито каменните крепости обаче, нито дори кирпичните (като Саркел и Семикаракорското градище) са свързани с византийската строителна традиция¹⁰³. Напротив, строителството на крепости от кирпич е характерно за Хазарския каганат и особено за старите хазарски територии в Дагестан. Всички кагански здания в Итил са били построени от такъв материал, като строежът с него е бил изключително право само на владетелят. Саркел най-вероятно е бил крепост на кагана, построена по негово указание. “Ако укрепленията се строили без негова заповед, то тях ги издигали от дървен материал..., от суров, неопечен кирпич (каквото е случаят в Семикаракорското градище - б.м.)...или от бял варовиков камък¹⁰⁴”. Допълнително размерът на кирпича в Саркел не съвпада с типичния за византийското строителство. По кирпичните тухли са нанесени букви, знаци и схематични изображения на хора и животни, сходни с тези по каменните блокове в Маяцкото градище, както и с тези по кирпичните тухли и каменни блокове в Плиска. При строежа на крепостта византийският пратеник Петрона Каматир и хазарската власт са използвали “вече съществуващия в каганата опит за изготвянето и на суров и на печен кирпич...за Петрона може да се говори само като за създател на проекта и топограф¹⁰⁵”. Каменното строителство е характерно за българската традиция през този период и аналогии на белокаменните крепости в Хазарския каганат има именно в Дунавска България. Вероятно произхода на този тип строителство е в Закавказието и се е разпространило през Северен Кавказ и степите на изток¹⁰⁶.

За щастие прабългарите при своите преселения носят със себе си и елементите на своята култура. Що се отнася до Зливкинский некропол, сходството между него и Новопазарския в Дунавска България, както и с Болше-Тарханския във Волжка България е пълно. “Трите най-важни признака - погребален обред, инвентар и антропологически тип в едно и също съчетание се появяват на трите територии, на които писмените източници поместват древните български племена¹⁰⁷”. Прабългарите се различават лесно от аланите чрез своите погребални обичаи и антропологически тип. Естествено, в районите, където двете общности живеят заедно се получава смесване както на антропологическия тип, така и на погребалните обичаи¹⁰⁸. Вероятно именно тези прабългари, живеещи около Азовско море и на север от него по поречията на Дон и Северски Донец са Черните българи от “Повесть временных лет”, споменати и от Константин Багрянородни, както и вътрешните българи, споменати в

съчиненията на А. ал-Балхи, А. ал-Истахри и А. ибн Хаукал и народът В-н-н-д-р в “Худуд ал-Алам” (“Пределите на света”)¹⁰⁹. В резултат на нашествията на маджарите и печенегите през IX-X век част от тези българи мигрират от степите на запад в Дунавска България, на север при аланите от гористо-степната зона или на североизток в земите на волжките българи. В този смисъл предположението на О. Бубенок, че руската летопис под ясите през X век подразбира и прабългарското население в този район е напълно вероятно. В степта се възстановява номадският начин на живот¹¹⁰.

Свързан с аланското население в гористо-степната зона е проблемът с буртасите, за които не се знае както кои земи са населявали, така и какъв е техният произход. От източните извори е ясно, че те се намират някъде между прабългарите и хазарите, близо до Волга и че заемат една не малка територия¹¹¹. Традиционно те се възприемат като мордовско население. А. Алихова не приема тази теза, тъй като счита, че буртасите живеят в близост до долното течение на Волга¹¹². Г. Афанасиев приема, че те са идентични с аланското население в гористо-степната зона¹¹³. Подобна гледна точка поддържа и О. Бубенок, който допълнително счита, че след преселението им на север от Кавказ определено количество буртаси е останало по кавказките степи. Според него през X век мордовските племена са били подчинени от буртасите в резултат от постепенното им преселение на север, което се забелязва с появата на салтовски паметници по тези земи. Така се стигнало и до разпространението на племенното название на буртасите там¹¹⁴.

На север от земите на буртасите започват селищата на волжките българи, разположени от двете страни на средното течение на реката от Самарската област на юг до десния бряг на река Кама на север като обхващат цялото гористо-степно пространство. Идването им по тези места е започнало някъде в началото на VIII век¹¹⁵. Руският учен В. Седов твърди, че в етногенеза на волжките българи е участвало значително славянско население, на което според него е принадлежала по-ранната именковска култура¹¹⁶. Няма никакви основания да се отбелязва едно такова ранно славянско присъствие по земите край Средна Волга. Самата именковска култура има твърде спорен произход и не може да се отъждестви със типично славянските. Правени са опити тя да се характеризира още като тюркска, мордовска, угро-финска, балтска. Допълнително не е установена никаква приемственост или влияние от страна на именковската култура към тази на българите по Волга. Най-вероятно тя е прекратила своето съществуване още преди идването на българите - нейните най-късни селища са от VI-VII век, а българските най-ранни са от VIII век¹¹⁷.

На българската култура по Средна Волга влияние оказват от запад и северо-запад мордовските и марийските племена, а от изток населението, свързано с турбаслинската, караякуповската и кушнаренковската култури, в чието създаване най-вероятно са участвали различни племена, принадлежащи към угро-финската, сарматската и тюркската племенни общности¹¹⁸. На изток от земята на волжките българи, по поречието на реките Кама и Белая, е територията, която обикновено се счита за прародина на древните маджари. Няма основания предположението, че в периода от V до IX век маджарите са населявали степите на Северен Кавказ или Северното Черноморие. Може да се предполага, че до началото на IX те са продължавали да живеят в територията, считана за тяхна прародина, тъй като точно тогава повечето от некрополите, считани за прото-унгарски (свързани с кушнаренковската и караякуповската култури), прекратяват своето съществуване¹¹⁹. Именно с тях волжките българи са осъществили най-тесен контакт, за което свидетелстват Болше-тарханският и Болше-тиганският некрополи¹²⁰. Не е ясен пътят на маджарите до Черноморските степи. Открити са паметници, свързани с тях, на територията на Воронежката област (между алано-българските центрове по Дон и земите на волжките българи), като Е. Халикова счита, че именно там е била областта Леведия, спомената от Константин Багренородни. От друга страна, има достатъчно основания да се счита, че тази област е била в степите между Дон и Днепър¹²¹. На територията, освободена от маджарите, по реките Белая и Кама, се обособява народността на древните башкири, отново на основата на кушнаренковската и караякуповската култури. Между двете народности е съществувала определена връзка, запазила се като спомен до XIII век¹²².

По западното и северното крайбрежие на Каспийско море са разположени земите на хазарите.

Там са трите най-големи хазарски центъра - Итил, Беленджер и Семендер. Итил е създаден най-вероятно през втората половина на VIII век в резултат на хазарското преселение от Дагестан на север, в района на устията на Волга. За съжаление неговите останки все още не са открити и за града се съди главно по описанията му в източните писмени извори. Той е бил крупен пазарен център, в който живеело най-разнообразно по произход и религия население - юдеи, мюсюлмани, християни и езичници¹²³. Във всички главни градове на Хазария са се строели синагоги, джамии и църкви. Естествено, след началото на IX век, когато юдейството става официална за каганата религия, най-силни са били еврейските общини, към които се присъединява част от юдеизиралата се хазарска аристокрация. Евреите се появяват в Дагестан още през VI век. Постепенно, през VII-VIII век все повече евреи, главно емигранти от Византия, се заселват в хазарските градове и съумяват до началото на IX век, чрез смесени бракове или чрез заемане на възлови позиции в държавата, да се сдобият с господстващото положение в нея¹²⁴. Семендер е старата столица на Хазария и се е намирал вероятно на река Терек в околността на Махачкала. Беленджер се отъждествява с Верхне-чирюртовското градище на река Сулак. Освен с хазари, селището е било населено още и с прабългари и алани. Долините на реките в приморската част на Дагестан са били много подходящи за развитие на различни земеделски култури. Районът е бил прочут със своите лозя и градини. С подобна земеделска дейност се е занимавало и населението на Итил, но поради пустинния характер на местността, градините им са били разположени далече от града¹²⁵. На изток от хазарите, в степите отатък Урал, до началото на X век са живеели печенегите, а след това узите.

На запад от дагестанските земи на хазарите започват селищата на аланите, разположени по Централен Кавказ до горното течение на река Кубан, където се смесват с тези на адигската племенна общност. През тяхната земя минават пътищата, свързващи степите на Северен Кавказ със Закавказието и Черно море. На територията на днешната Кабардино-Балкария са били и селищата на онези прабългари, които са останали в Северен Кавказ след големите прабългарски преселения от края на VII и първата половина на VIII век, най-значителното от които е Хумаринското градище, разположено на търговския път, водещ от Закавказието към Черноморското крайбрежие¹²⁶. От горното течение на Кубан на запад до Черно море и на север до долното течение на същата река е територията на адигите (черкезите), които се делят на няколко племена, известни още и под общото име касоги, както се е наричало едно от тях. Земите им са плодородни и подходящи за отглеждане на различни сортове зърнени храни. По крайбрежието и земите около делтата на Кубан е било развито градинарството и отглеждането на лозя. Адигите имат малко крайбрежни селища. Те са използвани за тържища, чрез които се е осъществявала връзка с основния византийски пазарен център на Североизточното крайбрежие на Мала Азия - Трапезунд. В земите на адигите се е добивала и нефта, важна за Византия стока, тъй като е била необходима за производството на прочутия "гръцки огън"¹²⁷. Според А. Гадло през VIII век на север, към Крим, се преселват и адигски групи и се настаняват по южното крайбрежие на полуострова - в Сугдея. На юг от територията на адигите започва Абхазия, а на север, отатък Кубан, е началото на територията на приазовските българи¹²⁸.

Абхазия (Абазгия) е важна област за византийската политика. Тя се намира на продължението на пътя от Китай през "северните брегове на Каспийско море, пресичал Среден Кавказ, достигал черноморския бряг на Абазгия и продължавал по море през Фасис (Поти) до Трапезунд"¹²⁹.

Периодът между края на IX и началото на XI век е свързан със значително климатично затопляне. Едновременно с това се повдига нивото на Каспийско море. Л. Гумильов изгражда една стройна система, свързана с влиянието на подобни периоди върху народите от степната и горската зони. Според него всичко зависи от промяната на пътищата на атлантическите циклони, което от своя страна води до увеличаване или намаляване на степента на овлажненост в различни територии. Тъй като Каспийско море се пълни главно от водата на Волга, то покачването на нивото му означава увеличаване на влагата в горската зона. При това положение във Волго-Окското междуречие по ниските места се появяват блата, реките излизат от коритата си и стават големи наводнения, пагубни за развитието на местните стопанства. В същото време степите започват да изсъхват и да се превръщат

в пустиня. В резултат силата на степните народи отслабва и те са принудени на малки групи да търсят спасение в по-влажни места. Така той обяснява преселението на печенегите в степите на Северното Черноморие в края на IX век, където в този момент условията за живот били по-добри от тези в азиатските степи. Тези климатични изменения обаче не попречили на развитието на хазарската държава и довели до нейното най-голямо могъщество, тъй като била намалена съпротивителната сила на околните народи, а основата на хазарското стопанство била търговията, която не се повлияла от новите климатични условия¹³⁰. Безспорно измененията на климата имат огромно значение, но изводите на Л. Гумильов и най-вече мащабността им, както и последствията за народите в степната и горската зони, намират редица възражения. Б. Вайнберг го критикува, че изключва от разглеждане районът на Средна Азия, тъй като счита, че пустинята е враждебна на скотовъдството, “което противоречи на фактите на древната и средновековната история и археология и на всички данни на етнографията. Освен това, пустините на Средна Азия и районът на гористо-степната зона, който също е изключен от разглеждане, от една страна, поглъщали част от номадското население, предвиждащо се в степната област при неблагоприятни периоди, а от друга - скотовъдците в пустинната зона на Средна Азия в отделни периоди се вълчили в това движение”¹³¹. Според нея “изселването на печенегите от Приаралието не може да свидетелства за изсушаването и изменението на климата, тъй като тяхното място заели огузите, а после огузите били изместени от кипчаките (куманите - б.м.), което най-вече свидетелства за обратното - номадите активно се борели за земите в Приаралието в периода между VIII - XII век”¹³². Б. Вайнберг не приема и връзката, която прави Л. Гумильов между измененията в нивото на Каспийско море и периодите на промени в климата в зоната на Евразия. Нивото на морето се вдига през този период, но според М. Артамонов и С. Плетнева, както и според М. Магомедов, не е имало такива последици за хазарското население по бреговете му, тоест водата не е заляла градините, лозята и селищата му както в Дагестан, така и по северното крайбрежие, където е бил Итил¹³³.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Ключевский, В.О., Русская история, М. 1992 г., стр.7-10
- ² Голубовский, П., Печенеги торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII в., Киев, 1884 г., стр.1-2
- ³ Ключевский, В.О., пос. съч., стр.11
- ⁴ Вайнберг, Б.И., Этногеография Турана в древности. М.1999 г., стр.117-118
- ⁵ Мавродин, В.В., Образование Древнерусского государства, Л.1945 г., стр.141
- ⁶ Мельникова, Е.А., В.А. Петрухин, Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия), История СССР, 5, 1986 г., стр.70-71
- ⁷ Шепард, Д., С. Франклин, Начало Руси: 750-1200 гг., СПб. 2000 г., стр.30-31
- ⁸ пак там, стр.29-31
- ⁹ Куза, А.В., Новгородская земля, В: Древнерусские княжества X-XIII вв., М.1975 г., стр.192; Тихомиров, М.Н., Древнерусские города, М.1956 г., стр.384
- ¹⁰ Насонов, А.Н., "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства, М.1951 г., стр.173-175; Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.78-79
- ¹¹ Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.104
- ¹² пак там
- ¹³ Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.394; Насонов, А.Н., пос. съч., стр.173-174
- ¹⁴ Тихомиров, М.Н., пос.съч., стр.432; Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.78
- ¹⁵ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.104-105
- ¹⁶ Кузнецов, В.А., О позднеаланской культуре Северного Кавказа, СА, 2, 1959 г., стр.115
- ¹⁷ Новосельцев, А.П., Пашуто, В.Т., Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.), История СССР, 3, 1967 г., стр.81
- ¹⁸ Заходер, Б.Н., Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том I, Горган и Поволжье в IX - X вв., М.1962 г., стр.15-16
- ¹⁹ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр. 101-102
- ²⁰ Повесть временных лет, М.-Л., 1950 г., стр.11; Константин Багрянородный, Об управлении империи, М.1989 г., стр.45-49
- ²¹ Насонов, А.Н., пос. съч., стр.173
- ²² Тихомиров, М.Н., пос.съч., стр.375; Насонов, А.Н., пос. съч., стр.174
- ²³ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.152; Седов, В.В., Смоленская земля, В: Древнерусские княжества X-XI вв., М.1975 г., стр.245
- ²⁴ Насонов, А.Н., пос. съч., стр.151, 158
- ²⁵ Седов, В.В., пос.съч., стр.245; Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.352
- ²⁶ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.154
- ²⁷ Бернщайн-Коган, С.В., "Путь из варяг в греки", Вопросы географии, 20, 1950 г., стр.254
- ²⁸ Толочко, П.П., Киевская земля, В: Древнерусские княжества X-XI вв., М.1975 г., стр.19; Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.142
- ²⁹ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.148-149
- ³⁰ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Великая Степь, Том I, М.1997 г., стр.153; Пашуто, В.Т., Внешняя политика Древней Руси, М.1968 г., стр.138
- ³¹ Новосельцев, А.П., Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.85,89
- ³² Насонов, А.Н., пос. съч., стр.173,197
- ³³ Оболенски, Д., Византийската общност. Източна Европа 500-1453, С.2001 г., стр.57-58
- ³⁴ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.140-141
- ³⁵ Даркчевич, В.П., К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим

данным), КСИА АН СССР, Том 138, 1973 г., стр.95

³⁶ Оболенски, Д., пос. съч., стр.42-46

³⁷ Якобсон, А.Л., Средневековый Крым., М.-Л., 1964 г., стр.57-58; Крым в Средние века, М.1973 г., стр.58; Шепард, Д., С.Франклин, пос. съч., стр.137-138

³⁸ Куза, А.В., пос. съч., стр.169;

³⁹ Куза, А.В., пос. съч., стр.169; Шепард, Д., С.Франклин, пос. съч., стр.77

⁴⁰ Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.27

⁴¹ Алексеев, Л.В., Полоцкая земля, В: Древнерусские княжества X-XIII вв., М.1975 г.; Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.25-26

⁴² Насонов, А.Н., пос. съч., стр.150-151; Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.366

⁴³ Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.362

⁴⁴ Толочко, П.П., пос. съч., стр.55; Тихомиров, М.Н., пос. съч., стр.305-306

⁴⁵ Калинина, Т.М., Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным ибн Хордадбега и ибн ал-Факиха), История СССР, 4, 1986 г., стр.78-80; Новосельцев, А.П., Пашуто, В.Т., пос. съч., стр.98; Шепард, Д., С.Франклин, пос. съч., стр.46-48

⁴⁶ Калинина, Т.М., пос. съч., стр.81-2; Гумилев, пос. съч., стр.214

⁴⁷ Арциховский, А.В., Археологические данные по варяжскому вопросу, В: Культура Древней Руси, М.1966 г., стр.40; Шепард, Д., С.Франклин, пос. съч., стр.100-101

⁴⁸ Новосельцев, А.П., Пашуто, В.Т., пос. съч., стр.98-99; Фехнер, М.В., Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей. До середины XIII в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г., стр.51-54

⁴⁹ Повесть временных лет, М.-Л., 1950 г., стр.11-14

⁵⁰ Артамонов, М.И., Первые страницы русской истории в археологическом освещении. СА, 3, 1990 г., стр.274-275; Михайлов, Е., Руси и болгары през ранното средновековие до 964 г., С.1990 г., стр.96

⁵¹ Русанова, И.П., Территория древлян по археологическим данным, СА, 1, 1960 г., стр.68

⁵² Артамонов, М.И., пос. съч., стр.277; от него: Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, Археология, 3, 1969 г., стр.7-8; от него: Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье, В: Славяните и Средиземноморският свят VI - IX век, С.1973 г., стр.269; Ваклинов, Ст., Формиране на Старобългарската култура, С.1977г., стр.31

⁵³ Артамонов, М.И., Этническата принадлежност..., стр.8

⁵⁴ Третьяков, П.Н., Что такое "Пастырская культура"?, СА, 4, 1971 г., стр.102-113

⁵⁵ Михайлов, Е., пос. съч., стр.43-44; Рыбаков, Б.А., Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв., М.1982 г., стр.84-86

⁵⁶ Баранов, И., В. Майко, Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от средното Поднепровие и Таврика, В: Българите в Северното Причерноморие, Том IV, В. Търново, 1995 г., стр.71-88; Майко, В., Комплексът прабългарски паметници от VII-X в. край с. Морское в Югоизточен Крим, В: Българите в Северното Причерноморие, Том V, В. Търново, 1996 г., стр.135-138; Рашев, Р., Прабългарите през V - VII век, В.Търново, 2000 г., стр.48-52; Според Д. Березовец в Пастирското градище е живяло смесено население, славянско и прабългарско, като културата на последното е била много близка до салтовската (Березовец, Д.Т., Славяне и племена салтовской культуры, В: Славяните и Средиземноморския свят. VI - XI век, С.1973 г., стр.272

⁵⁷ Ваклинов, Ст., пос. съч., стр.31

⁵⁸ Рашев, Р., пос. съч., стр.16

⁵⁹ пак там, стр.47-48

⁶⁰ Майко, В., пос. съч., стр.138

⁶¹ пак там, стр.137

⁶² Насонов, А.Н., пос. съч., стр.41-42

- ⁶³ Михайлов, Е., пос.съч., стр.109
- ⁶⁴ ПСРЛ, Том IX-X, Никоновска летопис, М.1965 г., стр.26; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.235-237
- ⁶⁵ Божилов, Ив., Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век, С.1979 г., стр.92
- ⁶⁶ Рашев, Р., Североизточната археологическа граница на Първото българско царство, В: Българите в Северното Причерноморие, Том IV, В.Търново,1995 г., стр.91-92
- ⁶⁷ Димитров, Хр., Събитията от 943г. и надписът на жупан Димитър, Добруджа, 6, 1989 г., стр.13-14
- ⁶⁸ Божилов, Ив., пос.съч., стр.182-183; П. Коледаров счита тази граница постоянна за българската държава още от времето на Аспарух (Коледаров,П., Политическа география на Средновековната Българска държава, Том I, От 681 до 1018 г., С.1979 г., стр.28)
- ⁶⁹ Бубенок, О.Б., Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.), Киев, 1997 г., стр.91
- ⁷⁰ Артамонов, М.И., Вопросы расселения восточных славян и советская археология, В: Проблемы всеобщей истории, Л.1967 г., стр.62; от него: Первые страницы..., стр.277
- ⁷¹ Артамонов, М.И., Етническата принадлежност..., стр.8; от него: Тюрко-болгары и славяне..., стр.269; В. Майко счита волинцевската керамика по произход по-скоро смес между славянски и степни традиции (пос.съч., стр.138-139)
- ⁷² Артамонов, М.И., Первые страницы..., стр.277
- ⁷³ Кучера,М.П., Переяславское княжество, В: Древнерусские княжества X-XIII вв., М.1975 г., стр.118-120; Ляпушкин, И.И., Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, М.-Л., 1961 г., стр.217-218
- ⁷⁴ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.116; Артамонов, М.И., История хазар, Л.1962 г., стр.295
- ⁷⁵ Седов, В.В., Кривичи, СА, 1, 1960 г., стр.47-62; Алексеев, Л.В., пос.съч., стр.214; Куза, пос.съч., стр.149;
- ⁷⁶ Седов, В.В., Смоленская земля..., стр.243
- ⁷⁷ Артамонов, М.И., Некоторые вопросы отношении восточных славян с болгарам и балтам в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья, СА, 1, 1974 г., стр.251; от него: Первые страницы..., стр.281;
- ⁷⁸ Шепард, Д., С.Франклин, пос.съч., стр.115-116
- ⁷⁹ Артамонов, М.И., Первые страницы..., стр.277-280; от него: Некоторые вопросы...,стр.151; от него: Вопросы расселения..., стр.57-67; Ляпушкин, И.И., Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII - первая половина IX в.), Л.1968 г., стр.19, 117
- ⁸⁰ Алексеев, Л.В., пос.съч., стр.212
- ⁸¹ Ляпушкин, И.И., Славяне Восточной..., стр.19
- ⁸² Артамонов, М.И., Первые страницы..., стр.281, 285
- ⁸³ Куза, А.В., пос.съч., стр.149
- ⁸⁴ Пашуто, В.Т., Особенности структуры Древнерусского государства, В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г., стр.85
- ⁸⁵ Куза, А.В., пос.съч., стр.179,181
- ⁸⁶ Насонов, А.Н., пос. съч.,стр.152
- ⁸⁷ Новосельцев, А.П., Восточные источники о восточных славянах и Русь VI - IX вв. В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г., стр.415-417; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.204
- ⁸⁸ Рыбаков, Б.А., пос.съч., стр.330-334
- ⁸⁹ Гадло, А.В., Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о южном Приазовье VIII - X вв., Вестник ЛГУ, 3, 1968 г., стр.55-65
- ⁹⁰ Новосельцев, А.П., пос. съч., стр.419
- ⁹¹ пак там, стр.402-404

⁹² Рашев, Р., Северозападният черноморски бряг през ранното средновековие, В: Българите в Северното Причерноморие, Том VI, В.Търново, 1997 г., стр.37

⁹³ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды I (страна адыгов во второй половине I тыс. н.э.), Вестник ЛГУ, 1, 1989 г., стр.25; Якобсон, А.Л., Крым в Средние века, М.1973 г., стр.35-36; Плетнева, С.А., От Кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура, М.1967 г., стр.47-48; от нея: Средневековая керамика Таманского городища, В: Керамика и стекло древней Тмутаракани, М.1963 г., стр.66-67; Димитров, Д.Ил., Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, Варна, 1987 г., стр.134,177;

⁹⁴ Флеров, В.С., “Семикаракоры” - крепость Хазарского каганата на нижнем Дону, РА, 2, 2001 г., стр.58-68; Плетнева, С.А., От Кочевий..., стр.39

⁹⁵ Плетнева, С.А., На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс, М.1989 г., стр.7,268-269

⁹⁶ Плетнева, С.А., От Кочевий..., стр.42; от нея: Хазары, М.1976 г., стр.43, бел.2

⁹⁷ Красильников, К.И., Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья, СА, 4, 1981 г., стр.110-124; Артамонов, М.И., Плетнева, С.А., Еще раз о степной культуре Евразии, Народы Азии и Африки, 3, 1970 г., стр.91

⁹⁸ Афанасьев, Г.Е., Где же археологические свидетельства существования хазарского государства?, РА, 2, 2001 г., стр.46

⁹⁹ Овчаров, Д., Въведение в прабългарската култура, С.2002 г., стр.8

¹⁰⁰ Бубенок, О.Б., пос.съч., стр.42-44

¹⁰¹ Вайнберг, Б.И., пос.съч., стр.194,296

¹⁰² Афанасьев, Г.Е., пос.съч., стр.47-50

¹⁰³ Плетнева, С.А., От Кочевий..., стр.44-45

¹⁰⁴ Плетнева, С.А., История одного хазарского поселения, РА, 2, 1993 г., стр.62

¹⁰⁵ Флеров, В.С., “Семикаракоры” - крепость Хазарского каганата на нижнем Дону., РА, 2, 2001 г., стр.68; Артамонов, М.И., История хазар, М.-Л.1962 г., стр.301-302; Плетнева, С.А., Рисунки на стенах Маяцкого городища, В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции, М.1984 г., стр.90

¹⁰⁶ Плетнева, С.А., От Кочевий..., стр.44; от нея: Хазары, стр.43, бел. 2, 50; от нея: Хазарские проблемы в Археологии, СА, 2, 1990 г., стр.81

¹⁰⁷ Мерперт, Н.Я., К вопросу о древнейших болгарских племенах, Казан, 1957 г., стр.36;

¹⁰⁸ Артамонов, М.И., Плетнева, С.А., пос.съч., стр.90; от нея: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья, В: Плиска-Преслав, 2, С.1981г., стр.9-18; от нея: На славяно-хазарском пограничье..., стр.268-269; Генинг, В.Ф., Халиков, А.Х., Ранние болгары на Волге. (Больше - Тарханский могильник), М.1964г., стр.130; Кондуктурова, Т.С., Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника, В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции, М.1984 г., стр.201,236

¹⁰⁹ Мерперт, Н.Я., пос.съч., стр.25-29; Якобсон, А.Л., Средневековы Крым., М.-Л., 1964 г., стр.41; Божилов, Ив., пос.съч., стр.163-167; Димитров, Хр., пос.съч., стр.14-15; Генинг, В.Ф., Халиков, А.Х., пос.съч., 124-126

¹¹⁰ Плетнева, С.А., Древние болгары..., стр.17; Михеев, В.К., Подоние в составе Хазарского каганата, 1985 г., стр.99; Димитров, Д.Ил., пос.съч., стр.177

¹¹¹ Заходер, Б.Н., пос.съч., стр.130-139

¹¹² Алихова, А.Е., К вопросу о буртасах, СЭ, 1, 1949 г., стр.52

¹¹³ Афанасьев, Г.Е., Этническая территория буртасов во второй половине VIII - начале X в., СЭ, 4, 1984 г., стр.37-40

¹¹⁴ Бубенок, О.Б., пос.съч., стр.71-77; 150-151

¹¹⁵ Фахрутдинов, Р.Г., Очерки по истории Волжской Булгарии, М.1984 г., стр.9; Казаков, Е.П., Культура ранней Волжской Булгарии. (Этапы этнокультурной истории), М.1992 г., стр.5-9

¹¹⁶ Седов, В.В., К этногенезу Волжских Болгар, РА, 2, 2001 г., стр.10

¹¹⁷ Казаков, Е.П., пос.сѣч., стр.3,232; Генинг, В.Ф., Халиков, А.Х., пос.сѣч., стр.152-153

¹¹⁸ Казаков, Е.П., пос.сѣч., стр.232,242; Генинг, В.Ф., Халиков, А.Х., пос.сѣч., стр.161 Рашев, Р., Прабългарите през V - VII век, В.Търново, 2000 г., стр.57-58; Мажитов, Н.А., Южный Урал в VII - XIV вв., М.1977г., стр.175-176

¹¹⁹ Халикова, Е.А., К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в Восточной Европе, В: Плиска - Преслав, 2, С.1981 г., стр.72-78; Макай, Я., Произход на унгарския език и народност, ИПр, 6, 1996 г., стр.42; Шушарин В.П., Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье, В: История Венгрии, Том I, М.1971г., стр.89-90; Русско-венгерские отношения в IX в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961г., стр.159

¹²⁰ Халикова, Е.А., пос.сѣч., стр.73,76; Шепард, Д., С.Франклин, пос.сѣч., стр.98-99

¹²¹ пак там, стр.78-79; Димитров, Хр., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С.1998 г., стр.22

¹²² Халикова, Е.А., пос.сѣч., стр.79; Артамонов, М.И., История хазар, Л.1962 г., стр.338; Мажитов, Н.А., пос.сѣч., стр.183

¹²³ Гумилев, Л.Н., пос.сѣч., стр.170

¹²⁴ пак там, стр.79-80, 136, 140-141, 156

¹²⁵ Магомедов, М.Г., Образование Хазарского каганата, М.1983 г., стр.91; Древние политические центры Хазарии, СА, 2-3, 1975 г., Плетнева, С.А., Хазары, стр.26-30;

¹²⁶ Кузнецов, В.А., Аланские племена Северного Кавказа, М.1962 г., стр.7,71,88; Надписи Хумаринского городище, СА, 1, 1963 г., стр.303-305

¹²⁷ Гадло, А.В., пос.сѣч., стр.22-25; Константин Багрянородный..., стр.273; Оболенски, Д., пос.сѣч., стр.48

¹²⁸ Гадло, А.В., пос.сѣч., стр.30

¹²⁹ Оболенски, Д., пос.сѣч., стр.48

¹³⁰ Гумилев, Л.Н., пос.сѣч., стр.65-66,211-213; от него: Викинги не солгали, Природа, 5, 1977 г., стр.97; от него: Открытие Хазарии, М.1966 г., стр.89-92; от него: Гетерохронность увлажнения Евразии в Средние века (ландшафт и этнос) В: Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации, М.1993 г., стр.293; от него: Черная легенда. Друзья и недруги Великой степи, М.1994 г., стр.66

¹³¹ Вайнберг, Б.И., пос.сѣч., стр.46-47

¹³² пак там, стр.58

¹³³ Артамонов, М.И., Плетнева, С.А., Еще раз о степной культуре Евразии, Народы Азии и Африки, 3, 1970 г., стр.91; Магомедов, М.Г., Хазарские поселения в Дагестане, СА, 2, 1975 г., стр.214-215; Вайнберг, Б.И., пос.сѣч., стр.58

ВТОРА ГЛАВА

РУСКО-ХАЗАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ДО 80-ТЕ ГОДИНИ НА IX ВЕК

От сведенията на А. ибн Хордадбех и ибн ал-Факих се разбира, че през първата половина на IX век варяго-руски търговци вече се появяват по пазарните центрове на Хазарския каганат, както и в Каспийско море (по крайбрежието на Джурджан), където търгуват с носените от тях кожи. Оттам техните стоки се натоварват на камили и по суша се превозват до Багдад или до Рей¹. За да провеждат търговска размяна на стоки срещу арабски дирхеми, на варяго-руските им е било необходимо да си набавят качествени кожи от народите, живеещи в горската и гористо-степната зони на Източна Европа. През VIII и IX век голяма част от тях са подчинени на Хазарския каганат. Със сигурност това се отнася за мордовците, мариите (черемисите), волжките българи, бургасите, алано-българското население по Северски Донец и Дон, както и за славянските племена поляни, северяни, вятичи и радимичи². Не е ясно по какъв начин първоначално варяго-руските са си набавяли необходимите стоки и дали това не е довело до някакво съперничество с хазарите. За това, че към средата на IX век част от територията на Източна Европа е била подчинена на варяго-руските, на които местните народи са плащали данък, се съди от известията в “Повесть временных лет”. В руския летопис пише, че през 859 г. варягите са взимали данък от чудите, словените (новгородските славяни), весите и кривичите, а хазарите от поляните, северяните и вятичите³. По-нататък от текста се разбира, че до 80-те години на IX век хазарите са взимали данък и от радимичите⁴. С други думи, около средата на IX век хазарските владения са включвали и поречието на Среден Днепър, и течението на река Сож, на север и северозапад от които са започвали територии, подчинени на варяго-руските. Безспорно властта на варягите в посочените територии е била от голямо значение за търговската им дейност по Волжкия път. Може да се предполага, че появата на варяго-руските и осъщественият от тях контрол над някои от племената в горската зона на Източна Европа, не се е харесало на хазарите. От друга страна, според някои учени, известията на руската летопис за 859 г. говори за съществуването на някакво политическо съглашение между Хазарския каганат и варяго-руските⁵. За да се разбере възможно ли е това и как се е стигнало до подобна ситуация, трябва да се разгледа политическата обстановка в района на Северното Черноморие през първата половина на IX век.

Първите сведения за варяго-руските в Северното Черноморие се съдържат в две византийски жития - на Св. Стефан Сурожки и Св. Георги Амастридски. Първото описва нападението на руския (новгородския) княз Бравлин по южното кримско крайбрежие, където русите опустошават всичко от Херсонес до Боспор, а второто - варяго-руското нападение срещу Амастрида в Мала Азия. Общото между тях е близката хронология - краят на VIII - началото на IX век, конкретно за Амастрида до 842 г.⁶

Времето на тези нападения съвпада с периодът на голямата политическа криза в Северното Черноморие в първата четвърт на IX век. Любопитно е да се види имат ли връзка тези варяго-руски нападения с интересите на някоя от политическите сили, претендираща за влияние в региона.

Началото на IX век е свързано с приемането на юдейската религия за официална в Хазария. Датирването на това събитие е установено според известията на А. ал-Масуди и писмото на хазарския цар Йосиф от средата на X век. А. ал-Масуди пише, че е станало по времето на Харун ар Рашид (786-809г.), а Йосиф, че го е осъществил потомъкът на Булан, Обади⁷. Вероятно именно с това събитие са свързани смутите в каганата, вдигнати от така наречените кабари и описани от Константин Багренородни⁸. Избухнала истинска гражданска война. С. Плетньова счита, че провинциалната хазарска аристокрация и тази на народите, подчинени на каганата, въстали срещу реформите на Обади. Войната е продължила дълго време, “огнищата й избухвали ту в една част на Хазария, ту в друга, тъй като разноетничните и нерядко враждебни един на друг родове се сблъскали в тази борба

помежду си. Степта се запалила и в този дим започнали да проникват нови номадски орди - маджари и печенеги⁹. Съюзници на въстаниците в тази война били маджарите. Най-вероятно хазарското правителство потушило въстанието с помощта на наетите от него печенеги и узи. Въпреки тяхната помощ, съпротивата на въстаниците е била силна и довела до смъртта на двамата синове на Обадий. За това се разбира поради факта, че веднага след него новият владетел на Хазария е неговият брат Ханука. Маджарите, задно с кабарите, избягали в степта на запад от Дон и станали съседи на земите, контролирани по това време от Дунавска България. М. Артамонов датира това събитие през 20-те години на IX век, а Л. Гумильов между 822 и 826 година¹⁰.

Променената ситуация в района предизвиква намесата на други две държави, защитаващи свои интереси там - България и Византия, които, както изглежда, заемат противоположни позиции. Много е голяма вероятността сред кабарите да е имало и представители на черните българи. Възможно е да е възникнал съюз между маджарите, кабарите и България, израз на който да е българският поход отвъд река Днепър в периода между 818 и 822 година¹¹.

Би следвало да се предполага, че налагането на юдейската религия в Хазарския каганат ще срещне ако не директна съпротива, то противодействие от страна на Византия. Но явно съвсем не става така. Византийската политика се активизира в Северното Черноморие, но не се насочва срещу хазарите, които в този момент нямат сериозен контрол там. Осъщественият съюз между българи и маджари през 20-те и 30-те години на IX век се оказва по-опасен за Византия и тя подкрепя усилията на хазарите да му противодействат. За българо-маджарския съюз се съди от намесата на маджарите в помощ на българите при опита на Византия през 837 г. да си възвърне заселените в Северното Черноморие от хан Крум пленници. Според Хр. Димитров “тази акция не останала изолирано явление, а била част от редица антихазарски и антивизантийски съвместни действия в района”¹². Именно поради това, може би, Византия помага на хазарите при построяването на Саркел между 834-837 г., предназначен първоначално за отбраната на западните граници на каганата, гарнизонът на който е бил съставен от узи или печенеги¹³. По същото време България осъществява своето голямо териториално разширение в земите на днешна Македония, а Византия има проблеми и на източната си граница срещу арабите¹⁴. Колкото до религиозните противоречия между Хазария и Византия, то те вероятно са разрешени през 836 г. с присъединяването на Херсонес и Кримска Готия към Византия. Въпреки промяната на религията общите политически интереси между двете държави в Северното Черноморие запазили в продължение на целия IX век съюзните им отношения¹⁵.

През втората половина на 30-те години на IX век (след построяването на Саркел) гражданската война в Хазария може би е приключила. По това време маджарите окончателно се заселват на запад от Дон в така наречената област Леведия (предполага се, че тя се е намирала между Дон и Днепър) и били непосредствени съседи на България, която в този период все още контролирала територията на запад от Днепър. Българо-маджарският съюз продължил да съществува и в началото на 40-те години на IX век¹⁶. Византия засилила своето влияние в Северното Черноморие с присъединяването на Херсонес и организирането на тема със същото име. Според Д. Оболенски “оста Херсон - Саркел, която може да е включвала и верига от укрепления нагоре по Дон, служела по този начин и като вътрешна отбранителна линия на хазарските владения, и като опорна точка на стратегическите позиции на Византия в степите на Южна Русия. Общите проблеми на военната сигурност за сетен път потвърдили традиционния съюз между Византия и хазарите”¹⁷.

Става ясно, че двете варяго-руски нападения са станали точно в периода на гражданската война в Хазария. Нападението над Сурож (дн. Судак) е засягало хазарските интереси и градове в Крим, а косвено и византийските, а това над Амастрида е било директно на византийска територия. От всичко казано трудно може да се допусне, както това прави Л. Гумильов, че варяго-руските нападения на хазарските градове в Крим са били продукт на византийската политика¹⁸. Ако някой изобщо е подбудил варягите да нападнат Хазария, а след това и Византия, то това може да са само воюващите срещу тях по това време хазарски въстаници, маджарите или Дунавска България. Знае се, че в началото на IX век на територията на днешна Северна Русия вече е имало варяго-руски селища.

Възможно е по това време отделни варяжки грабителски дружини да са слизали и надолу по течението на Днепър и да са осъществили въпросните нападения без да са били викани за това от някого, възползвайки се от хаосът в района на Северното Черноморие и вероятно от невъзможността в този момент да бъдат спрени от някоя от държавите, имащи влияние там. От друга страна има сведения, че в този начален период на варяго-руското проникване в Източна Европа вече е съществувал някакъв варяго-руски управленски център, който е можел да координира действията на отделните дружини и да сключва договори с други държави. За това говорят Бертинските анали. От тях се разбира, че през 838 година в Константинопол е пристигнало руско пратеничество. През 839 година русите, съпроводени от византийски пратеници, заедно пристигнали в двора на император Людовик Благочестиви и поискали неговото съдействие русите да преминат през франкска територия, за да се завърнат в страната си, тъй като прекият път за родината им бил преграден от враждебни на тях варвари. Предполага се, че най-вероятно тези варвари били маджарите¹⁹. Възможно е Византия да е потърсила още съюзници, в лицето на варяго-русите, които да насочи срещу маджарите, а респективно и срещу българските интереси в Северното Черноморие. Това означава, че няма никакви причини да се счита, че варяго-русите през този период са представлявали някаква опасност за Хазария. Напротив, има всички основания да се мисли, че между тях са съществували съюзни отношения. Така в началото на 40-те години позициите на Византия и Хазарския каганат в Северното Черноморие се стабилизират, като двете държави се постарали да привлекат на своя страна и маджарите. Този съюз Хр. Димитров датира между 846 и 889 година. Със сигурност такъв съюз е съществувал през 860 година, когато маджарски отряд помага на хазарите срещу непокорен град в Крим²⁰.

Поради всичко казано е много вероятно наистина да се е осъществило някакво разпределение на сферите на влияние между хазарите и варяго-русите в горската зона на Източна Европа. Може би това е станало още в края на 30-те или началото на 40-те години на IX век и се е задържало като статукво до края на 50-те години на същия век, до идването на Асколд и Дир в Киев.

Спорен е въпросът къде е бил варяго-руският център през това време. Киев, заедно със земята на поляните е бил хазарско владение. Много е вероятно там да е имало хазарски гарнизон, който е бил попълван от маджарите²². На север остават три възможни варяжки средища, съществували през IX век - в Ладога, Рюриковото (Новгород) или Сарското градище. По-малка вероятност има това да е бил Гньоздово (Смоленск). Споменава се също възможността за варяго-руски център в Швеция - Бирка. В тази връзка интерес представляват сведенията за шведският владетел Ерик, който през 854 г. се отправил на поход на изток и наложил данък над финското население по Балтийското крайбрежие. Л. Гумильов отрича възможността тези събития да са свързани с варяжкото проникване, тъй като весите, кривичите и мерите живеели в горската област във вътрешността на Източна Европа и ако някой от шведските крале е владял толкова обширни земи, то това е щяло да бъде отбелязано в сагите или в някой друг извор²². От всички възможности най-правдива изглежда тази, според която първият варяго-руски център в Източна Европа е била Ладога. Малко по-късно функциите на варяжка столица поел Новгород.

Според "Повесть временных лет", през 862 г. двама от приближените на Рюрик боляри (Асколд и Дир) покоряват Киев и славянското племе поляни, дотогава под властта на Хазарския каганат²³. Това събитие се е случило малко по-рано, тъй като походът на Асколд и Дир към Константинопол е станал не през 866г., както е датиран в руската летопис, а през 860г. и вероятно е свързан с тяхното движение на юг²⁴. Идването на Асколд и Дир в Киев означава и появата на втора варяго-руска държава, освен тази, основана в Новгород, начело с Рюрик. С изключение на споменатия поход срещу Константинопол, за отношенията на Асколд и Дир с околните народи и държави в летописа нищо не пише. Интересно допълнение към описваните събития има в Йоакимовата летопис, публикувана от В. Татищев. Там се съобщава, че поляните, на които хазарите наложили много тежък данък, изпратили посланици до Рюрик с молба да им даде сина си или някой друг княз да ги управлява. Тогава Рюрик пратил Осколд, когото снабдил с войска, да овладее Киев. След като превзема града, Осколд събира допълнително войска и воюва с хазарите. Без да казва какъв е резултатът от тази война, летописът

продължава с похода на Осколд към Константинопол²⁵. Без съмнение Осколд и Асколд са едно и също лице. Йоакимовата летопис показва, че съществува някаква връзка между войната, която Асколд и Дир са водели срещу хазарите и походът им срещу Византия. На юг от Киев степите по това време са били владени от маджарите, които, както се вижда, от средата на 40-те години са съюзници с хазарите, а косвено и с Византия. Имали ли са сблъсък киевските князе с тях в руската летопис не пише. Затова пък в така наречения унгарски Аноним се съдържат сведения, които потвърждават едно такова предположение. Там пише, че маджарският вожд Алмуш не само воювал с русите, но обсадил Киев и успял да ги победи, след което сключил мир с тях²⁶. В. Шушарин не приема истинността на това известие, а Хр. Димитров счита, че Анонимът описва събития, станали по-късно - в края на IX век²⁷. В. Мавродин приема, че летописецът е смесил в едно известие две различни събития, отнасящи се веднъж до 30-те години на IX век и втори път до края на същия век²⁸. Според А. Новоселцев фактът, че е имало война между маджарите и русите в средата на IX век е напълно вероятен²⁹. Като съюзници на русите в тази война Анонимът споменава куманите, което за средата на IX век най-вероятно са печенегите. Константин Багренородни подчертава, че докато са били в Леведия, маджарите са съюзници на хазарите. Тогава те са ръководени от двама вождове - Лебедий и Алмуш. Причината за тяхното преселение от Леведия в Ателкузу (на запад от Днепър) за византийския император е войната, която хазарите и маджарите водели срещу печенегите. Маджарите, след като са разбити в едно сражение, са принудени да се изселят на запад³⁰. Така двата извора взаимно се допълват. Хр. Димитров отново счита, че преселването на маджарите от Леведия в Ателкузу става по-късно - след 889 г., но това не противоречи на известието за войната между печенегите и маджарите, докато последните още обитават земите между Дон и Днепър, без тя задължително да е довела до тяхното изселване на запад³¹. В случая от особено значение са сведенията на Никоновската летопис. Там се съобщава, че преди похода на Асколд и Дир срещу Константинопол, синът на Асколд е бил убит от българите. След това двамата владетели воюват срещу полочаните³². Войната с българите е датирана от Л. Гумильов през 864г., а от Б. Рибакон през 873г.³³, но тъй като в летописът ясно е посочено, че това става преди походът към Константинопол, то надали тя може да се датира след 860г. Според повечето изследователи под споменатите българи трябва да се разбират черните българи, които в този момент са били хазарски поданици. Новгородската летопис посочва допълнително, че Асколд и Дир са воювали още с древланите и уличите. Според А. Новоселцев уличите в този момент са зависими от маджарите и хазарите³⁴. С други думи, от известията на различни извори може да се заключи, че Асколд и Дир водят една мащабна война срещу Хазарския каганат и неговите съюзници в Северното Черноморие, като нейният заключителен етап е бил походът срещу Константинопол. След този поход в поведението на двамата киевски владетели има промяна и тя вероятно е свързана с новото активизиране на византийската политика в Северното Черноморие.

С управлението на византийския император Михаил III (843-867) се слага край на иконоборческия период във Византия. Най-важната последица е, освен заглъхването на противоречията, раздиращи византийското общество, възраждането на мисионерската дейност. ”Приключването на иконоборческите спорове било първопричината за подновената енергия и инициативност, с които външната политика на империята - сега свързана по-тясно от когато и да било с мисионерската програма на имперската църква - се водила през втората половина на IX век”³⁵. Възходът на византийската политика започва след 856 г., когато Михаил III с помощта на чичо си Варда сваля майка си от управлението на регентския съвет. Варда поставя началото на възстановяването на светското образование във Византия със създаването на Магнаурската школа. Една от последиците на извършения преврат е поставянето на патриаршеския престол през 858 г. на преподавателя в новото училище Фотий (858-867;877-886)³⁶. Именно по неговото време стават възможни Великоморавската мисия на Светите братя Кирил и Методий (863г.) и покръстването на България (864г.). През 867 година в своето Окръжно послание до източните патриарси, Фотий съобщава, че “и така нареченият народ Рос, за който много пъти мнозина са разгласявали, че по жестокост и кръвопролитие надминавал всички други и който след като е покорил околните народи, и

от това възгордян дигнал ръце и против римската власт...И те замениха предишното си елинско и безбожно вяране с чистата непримесена християнска вяра, прекратиха предишните си против нас плячкосвания и дръзки нападения и доброволно влязоха в реда на нашите поданици и приятели³⁷. От този извор може да се направи извода, че скоро след похода срещу Константинопол, между Асколд и Дир и Византия се е осъществил контакт и вероятно част от варяго-руските приели християнството, а двамата киевски владетели, християни или не, станали съюзници на Византия. За варяго-руско пратеничество до Константинопол след похода от 860 г. съобщават и други византийски извори³⁸. Каква е причината за този обрат в отношенията между двете страни не е ясно. Вероятно в пряка връзка с това събитие е Хазарската мисия на Светите братя Кирил и Методий от 860-861г.³⁹ Като една от причините за тази мисия обикновено се сочи варяго-руската активност в Северното Черноморие през този период. Резултатът е постигнатото заздравяване на съюзническите отношения между Хазария и Византия⁴⁰. Какви конкретни действия е имал този съюз спрямо Асколд и Дир не е ясно. Никоновската летопис отбелязва, че след похода срещу Константинопол киевските владетели воюват срещу печенегите, тоест срещу доскорошните си съюзници и врагове на Хазария⁴¹. Не е ясно и какви са последвалите отношения между тях и Византия. Константин Багренородни не говори за покръстването на русите при Фотий и го приписва на патриарх Игнатий (867-877) и на император Василий I (867-886), основоположникът на Македонската династия, който и сключил договор с русите. Независимо от това, че се разминават сведенията, които имаме за това начално варяго-руско покръстване, няма причини да се съмняваме, че то е било извършено още при Михаил III. По времето на Василий I, през 70-те години на IX век при варяго-руските идват и византийски църковни сановници. Така от втората половина на IX век руската държава постепенно влиза в орбитата на византийските политически и църковни интереси. По същото време по Днепърския път започват да се появяват византийски монети⁴². Като се има предвид, че отношенията между Византия и Хазария тогава са били добри, то може да се предполага, че подобни са били и отношенията между Асколд и Дир и хазарите.

Интерес представлява политиката на Асколд и Дир на север. Може да се предполага, че киевските владетели са осъществили контрол върху две от значимите търговски средища на север от Киев - Смоленск и Полоцк⁴³. Естествено, това не би се харесало на владетеля на варяго-руската държава с център в Новгород. Сигнало ли се е до сблъсъци между двете големи варяго-руски средища в Източна Европа през IX век или са успели да сключат помежду си някакво споразумение не е ясно. Интересно е също да се разбере има ли някаква връзка промяната на политиката на Асколд и Дир през 60-те години на IX век с варяго-руските в Новгород. За съжаление този въпрос не може да получи отговор. Отношенията между двете руски държави са от съществено значение и с оглед известието на ибн Исфендиар в написаната от него "История на Табаристан", от първата половина на XIII век, за варяго-руски поход в Каспийско море по времето на Хасан ибн Зайда (864-884)⁴⁴. Въпросът е, че за да стигнат до Каспийско море варяго-руските е трябвало да преминават през владенията на Хазарския каганат. През този период това не е можело да стане без съгласието на Хазария, а варяго-руските все още са нямали сили да преминават чрез сражения през укрепителните линии на каганата, започващи от Северски Донец и Дон и да стигнат до морето, успели да запазят силите си, за да продължат своите грабителски походи. Изводът, който се налага е, че този варяго-руски поход е отговарял на интересите на хазарите и по-точно на интересите на хазарската търговия. А. Сахаров предполага, че русите "сами или с посредничеството на Византия са получили политическата подкрепа на каганата" и че интересите на Византия, Русия и Хазария съвпадали по отношение на мюсюлманските владетели в Закавказието и Иран⁴⁵. Той счита, че този поход е бил извършен през 60-те години на IX век, тъй като според него през 70-те и 80-те години на същия век варяго-руските са били заети с династична борба, свързана и със стремежа на киевските владетели да покорят източно-славянските племена. Освен това, ученият смята, че през 60-те години варяго-руските са нападнали Закавказките владения на Арабския халифат по времето, когато арабите са настъпвали срещу Византия⁴⁶. Политическата ситуация в района на Каспийско море по това време обаче не подкрепя отстояването на подобно мнение.

През IX век за Хазарския каганат е от огромно значение поддържането на мирни отношения с

Абасидския халифат. Липсата на войни между двете държави позволява разгръщането на търговията по Волжкия път. Именно тя осигурява голяма част от доходите на хазарите през този период⁴⁷. Волжкия път е основен и за варяго-руските търговски интереси през IX век. През 867г. шиитите в Табаристан, основно търговско средище на който е Абесгун, вдигат въстание срещу Абасидите. През 872г. те превземат областта Джурджан (Гурган) по южното крайбрежие на Каспийско море, а след това и един от основните търговски центрове на Иран - Рей (Техеран). Връзката между хазарите и Абасидите е прекъсната. Развитието на търговията между двете държави, основна за Източна Европа по това време, е застрашено. Варяго-руското нападение в Каспийско море е срещу Абесгун - именно в тези райони, които се владеят от въстаниците⁴⁸. В същото време основен противник на Византия на изток са именно Абасидите. В своята политика тя се стреми да подкрепя различните въстания, които избухват срещу тях в района на Кавказ и Каспийско море. Така въстаниците от Табаристан са потенциални нейни съюзници. Предвид факта, че Асколд и Дир са най-вероятно съюзници на Византия през 60-те и 70-те години на IX век, въпросът е откъде са тези варяго-руси, които осъществяват похода срещу Абесгун в периода между 864 и 884 година. Ако става дума не за варяжки наемници, то интересите на коя от двете варяго-руски държави - с център в Новгород и с център в Киев, съвпадат с тези на Хазария. Държавата на Асколд и Дир се е простирила на юг от Смоленск. Малко е вероятно те да са имали влияние над племената и областите, разположени на север. Това означава, че извън тяхното влияние остава и Волжкия път. Киевските владетели се ориентирали към развитие на отношенията си с Византия, с която вероятно са сключили и редица споразумения. Основен за тях е бил Днепърският път и ако наистина са владели Полоцк, то те са имали възможност да осъществят контрол по него до Смоленск и оттам чрез отклонението по Западна Двина са си осигурили достъп до Балтийско море без за това да зависят от Новгород. Едновременно с това, няма причини те да са имали лоши отношения с Хазария, но да организират поход до Каспийско море като че ли няма защо. За руската държава с център в Новгород, на която пътят на юг е прекъснат от Асколд и Дир, Волжкия път е от първостепенно значение. Затова изглежда по-вероятно походът в Каспийско море да е осъществен от новгородските руси. Л. Гумильов предполага съществуването на договор между Олег и Хазария, разделящ сферите на влияние в Източна Европа и насочен срещу Асколд и Дир, като хазарската поддръжка в случая е в отплата на помощта на русите, начело с Олег, в Каспийско море⁴⁹. Съществуването на такъв договор би могло да обясни липсата на сведения за съпротива от страна на хазарите при подчиняването на северяните и радимичите от Олег (през 884 и 885 година според ПВЛ), плащащи данък дотогава на каганата⁵⁰.

В "Повесть временных лет" пише, че през 879 г. умирацията Рюрик предава управлението на Олег, тъй като синът му Игор е още дете. В какво се изразява управлението на Олег в първите години откакто поема властта в Новгород не е ясно, но през 882 г. той се отправя, начело на многобройна войска, в походна юг, с цел да овладее земите, подчинени на Асколд и Дир. Завладявайки най-напред Смоленск и Любеч (селището се намира на Днепър, на юг от устието на река Сож, почти по средата на пътя между Смоленск и Киев), той успява да покори и Киев. Така през 882 г. Олег премества центъра на държавата си там. Прави впечатление липсата на съпротива от страна на Асколд и Дир⁵¹. Трудно е да се разбере каква е причината за походът на Олег. Съществува вероятност наследникът на Рюрик - Игор, да е имал някакви наследствени права върху киевските владения. От руската летопис се разбира, че Олег е възприемал Асколд и Дир като узурпатори⁵². Тъй като според Йоакимовата летопис двамата са пратени в Киев от Рюрик, възможно е те да са били по същия начин свързани с Новгород, както и останалите от приближените на руския владетел, които той изпраща да управляват от негово име в различни райони на днешна Северна Русия⁵³. Ако това е така, то причина за похода на Олег може да е отказът им да се подчинят на новият владетел на Новгород или пък те са се отделили от зависимостта си към този град още при Рюрик. От друга страна отново Йоакимовата летопис съобщава, че причина за похода към Киев са оплакванията на местното население от Асколд, което и го предава при появата на Олег⁵⁴.

Ако се възприеме идеята за съществуването на някаква договореност между Олег и Хазария, то

може да се предполага, че едно от условията, които е поставил Олег, е запазването на неутралитет от страна на Хазария при похода му срещу Киев. Не трябва да се забравя, че по това време хазарите имат контрол върху територията на изток от Днепър и непосредствено до Киев - в земите на северяните и радимичите. Въпросът е защо му е на Хазарския каганат да се отказва от добрите отношения, които вероятно е имал с Киев и с това да подпомага създаването на една огромна руска държава, разпростряла се по Днепърския път от Киев до Новгород и допълнително да ѝ отпускат територии (на северяните и радимичите), които на изток се приближават до средищата на аланите и прабългарите по Донец и Дон. Вероятно съюзническите задължения между държавите през средата на IX век са включвали и изпращането на помощни отряди на съответната държава тогава, когато ѝ е нужно. Знае се, че хазарите не са притежавали флот и че не са могли да използват мюсюлмански наемници за военни действия срещу други мюсюлмани. Единствените, които могат да помогнат на Хазария в Каспийско море при това положение са варяго-руските. Ако Асколд и Дир обаче са отказали да изпратят флот, за което причина може да бъде и византийското влияние над тях, то естествено е хазарите да се обърнат към Новгород. А ако за хазарите наистина е от такова жизненоважно значение развитието на Каспийската търговия, то отстъпките, които те правят на Олег са допустими. Трябва да се има предвид, че хазарската и варяго-руската власт над тези племена по това време се е изразявала преди всичко в искането и получаването на данък. Така те са се сдобивали с необходимите им кожи, мед и восък, с които са търгували по пазарите на изток и запад. Хазарите са предоставили на Олег територии и население, от които той да си набавя стоки, необходими за осъществяването на варяго-руската търговия.

Според другата гледна точка не съществува никаква договореност между хазарите и Олег. Напротив, варяго-руските през този период дотолкова се засилили, че били съществена опасност за Хазарския каганат. Липсата на съпротива при завладяването от Олег на северяните и радимичите се приема като доказваща слабостта на хазарите, а ако е имало такава, то едва ли тя е била значителна. Но тъй като вятичите остават под хазарска власт, от друга страна, това “може да свидетелства за сериозните препятствия, които имал Олег...от страна на подвластните на хазарите славяни”, но не е ясно дали става дума за хазарска съпротива или само на вятичите или и на едните и другите заедно⁵⁵. Не е ясно обаче, дали Олег изобщо е искал да покорява вятичите, тоест тяхното участие в този момент във взаимоотношенията между русите и хазарите е недоказуемо и те трудно биха могли да говорят за съществуването на хазарска съпротива срещу Олег. В крайна сметка М. Артамонов счита, че “в условията на развиващата се борба с Византия, хазарите са заинтересовани да неутрализират Русия”, което те правят чрез отстъпки към Олег. С това обстоятелство според него може да се обясни и съгласието на хазарите “да пропуснат значителна руска войска в Каспийско море”⁵⁶ “Повесть временных лет” обаче отбелязва, че северяните, срещу които най-напред се отправил Олег, са оказали съпротива на варяго-руските, тъй като той ги победил⁵⁷. А. Новоселцев счита, че тя е оказана от страна на местната върхушка, поради липсата на сведения за хазарско противодействие⁵⁸. Така след покоряването на северяните, радимичите са се оказали изолирани и за тях явно не е останала друга възможност, освен да се подчинят на Олег. Може да се предполага, че ако хазарите са оказали подкрепа на северяните срещу Олег, то резултатът от действията му би бил друг. Според С. Плетньова, тъй като е зает в сблъсъци с Алания, хазарският каган “изпуснал от поглед своите северни поданици - славяните” и Олег просто присъединил техните земи към държавата си, минавайки през тях⁵⁹.

През 80-те години на IX век още е рано както за сериозни противоречия между Хазария и Византия, така и за възможността аланите да затруднят Хазария в защитаването на политическите ѝ интереси в Северното Черноморие. Освен това, първите сведения за конфликти между аланите и хазарите са от първата половина на X век. Общо погледнато няма данни, от които да може да се съди, че хазарският каганат през 80-те години на IX век не е могъл да се противопостави на русите поради слабост. В крайна сметка въпросът какво точно се е случило през 80-те години на IX век в района на Северното Черноморие остава открит.

В “Повесть временных лет” има още едно сведение, засягащо политиката на Олег по това време.

В края на абзацът, засягащ покоряването на радимичите (885г.), се казва, че той е властвал над поляните, древляните (покорени през 883г.), северяните и радимичите, “а с уличите и тиверците воюваше”⁶⁰. По това време земите на тези племена се намират на Днепър, на юг от Киев и земите на поляните. Не е ясно дали те са се намирали тогава под нечия политическа зависимост. Ако това е било така и тази зависимост е била от хазарите, то съпротивата на двете племена може да означава и враждебни отношения на Олег с хазарите или, както може би е в случая със северяните, съпротивата им е израз на собствената им политика в този момент. Ясно е, че ако съществува споразумение между варяго-русите и хазарите, то последните отстъпват на Олег възможността за контрол над Днепърския път, каквато за тях съществува при владенето на земите над северяните и радимичите. При това положение хазарите, отказвайки се от контрол над двете племена, са ги оставили сами да решават съдбата си. Ако това е така, то в същото положение са се оказали и тиверците и уличите. Само че във войната си срещу тях Олег явно не е имал успех. От друга страна, според Е. Михайлов именно варяго-русият натиск е причина за преселението на тиверците на запад, в поречието на Днестър, в края на IX или началото на X век⁶¹. Можем само да гадаем какво е било поведението на маджарите, които са им били непосредствени съседи и е възможно именно те, а косвено чрез тях и хазарите, да са имали и някаква власт над двете племена. Не е ясно и каква е била политиката на България в този район по това време, тъй като според Хр. Димитров нейните земи все още са се простирали в степта до Днепър⁶². Без съмнение, недоволна от появата на Олег в Киев е била и Византия, тъй като процесът на християнизирание на варяго-русите в Киев е бил най-вероятно прекъснат и империята в този момент се е лишила от един от своите съюзници в Северното Черноморие. Но това надали е станало причина тя да си разваля отношенията с Хазария, тъй като в този период единственият възможен враг на Византия в района евентуално са били русите на Олег. През 80-те години на IX век съюзник на империята е и България. В Йоакимовата летопис има сведения за един по-късен период от управлението на Олег, след похода му срещу Константинопол, когато той е воювал срещу хазарите, българите и власите до Дунава⁶³. Но това са събития, станали след нашествието на печенегите в степите на Северното Черноморие в края на 80-те години на IX век, когато обстановката в региона коренно се променя.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Новосельцев, А.П., Восточные источники о восточных славянах и Русь VI-IX вв., В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г., стр.384-386; Заходер, Б.Н., Каспийский свод сведений о Восточной Европе, Том II, Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне, М.1967 г., стр.84-90
- ² Плетнева, С.А., Хазары, М.1976 г., стр.56; Новосельцев, А.П., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.1990 г., стр.109
- ³ Повесть временных лет, М.-Л., 1950г., стр.18
- ⁴ пак там, стр.20
- ⁵ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Великая Степь, Том I, М.1997 г., стр.196
- ⁶ Мавродин, В.В., Образование Древнерусского государства, Л.1945 г., стр.199; Пашуто, В.Т., Внешняя политика Древней Руси, М.1968 г., стр.58; Вернадский, Г.В., Древняя Русь, Тверь-Москва, 1997 г., стр.288-289; Сахаров, А.Н., Дипломатията на древна Русия. IX - първата половина на X век, С.1984 г., стр.34
- ⁷ Артамонов, М.И., История хазар, М.-Л.,1962 г., стр.266-279
- ⁸ Константин Багрянородный, Об управлении империи, М.1989 г., глава 39, стр.163
- ⁹ Плетнева, С.А, пос.съч., стр.62-63
- ¹⁰ Артамонов, М.И., пос. съч., стр.327-328,339; Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.166,180; Плетнева, С.А, пос. съч., стр.62-63; Димитров, Хр.Д., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С.1998 г., стр.21;
- ¹¹ Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.21
- ¹² пак там, стр.21-23
- ¹³ Артамонов, М.И., пос. съч., стр.296-297,343; Плетнева, С.А, пос.съч., стр.65
- ¹⁴ Златарски, В.Н., История на българската държава през Средните векове, Том I, част I, С.1994 г., стр.339-341; Мутафчиев, П.С., История на българския народ, С.1992 г., стр.133;
- ¹⁵ Артамонов, М.И., пос. съч., стр.288
- ¹⁶ Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.22-23; Артамонов, М.И., пос. съч., стр.328
- ¹⁷ Оболенски, Д., Византийската общност. Източна Европа 500-1453, С.2001 г., стр.235-236
- ¹⁸ Гумилев, Л.Н., пос. съч., стр.150-151
- ¹⁹ Оболенски, Д., пос. съч., стр.243; Гумилев, Л.Н., пос. съч., стр.183; Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.23
- ²⁰ Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.23-24
- ²¹ Мавродин, В.В., пос.съч., стр.191; Шепард, Д., С. Франклин, Начало Руси: 750-1200 г., С.Петербург 2000 г., стр.146
- ²² Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.55-68; Гумилев, Л.Н., Зигзаг истории, В: Этносфера. История людей и история природы, М.1993 г., стр.424
- ²³ Повесть временных лет, стр.18
- ²⁴ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.187; Шепард, Д., С. Франклин, пос. съч., стр.82-83; Оболенски, Д., пос. съч., стр.243-244; Острогорски, Г., История на византийската държава, 1996 г., стр.311
- ²⁵ Татищев, В.Н., История российская, том I, М.1962 г., стр.110
- ²⁶ Шушарин, В.П., Русско-венгерские отношения в IX в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г., стр.137-140
- ²⁷ Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.26-27
- ²⁸ Мавродин, В.В., пос. съч., стр.192-193
- ²⁹ Новосельцев, А.П., Хазарское государство..., стр.209
- ³⁰ Константин Багрянородный, Об управлении империи, глава 38, стр.158-161
- ³¹ Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.28
- ³² ПСРЛ, Том IX-X, Никоновска летопис, М.1965г., стр.9

- ³³ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.198; Рыбаков, Б.А., Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв., М.1982 г., стр.306
- ³⁴ Новосельцев, А.П., пос. съч., стр.210
- ³⁵ Оболенски, Д., пос. съч., стр.99
- ³⁶ Острогорски, Г., пос. съч., стр.304-307
- ³⁷ Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 год., В: Посланието на Цариградския патриарх Фотий до Българския княз Борис. Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 год. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, С.1994 г., стр.86
- ³⁸ Сахаров, А.Н., пос. съч., стр.66;
- ³⁹ Пространно житие на Кирил, В: Прослава на Кирил и Методий, С.1963 г., стр.25-38; Кочев, Н., Хазарската мисия на Константин Философ-Кирил в светлината на Кембриджския аноним и известията на Йехуда Алеви, В: Кирило-Методиевски студии, 5, 1988 г., стр.92-97
- ⁴⁰ Оболенски, Д., пос. съч., стр.236-237; Острогорски, Г., пос. съч., стр.312; Пашуто, В.Т., пос. съч., стр.59;
- ⁴¹ ПСРЛ, Том IX-X, Никоновска летопис, стр.9
- ⁴² Пашуто, В.Т., пос. съч., стр.59-60; Сахаров, А.Н., пос. съч., стр.66; Левченко, М.В., Очерки по истории русско-византийских отношений, М.1956 г., стр.77; Оболенски, Д., пос. съч., стр. 246; Шепард, Д., С., Франклин, пос.съч., стр.88-89
- ⁴³ Рыбаков, Б.А., пос. съч., стр.309
- ⁴⁴ Новосельцев, А.П., Русь и государства Кавказа и Азии, В: Пашуто, В.Т., пос. съч., стр.99
- ⁴⁵ Сахаров, А.Н., пос. съч., стр.180-181
- ⁴⁶ пак там, стр.70
- ⁴⁷ Артамонов, М.И., пос. съч., стр.414; Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.81
- ⁴⁸ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.215
- ⁴⁹ пак там
- ⁵⁰ Повесть временных лет, стр.20
- ⁵¹ пак там, стр.19-20
- ⁵² пак там, стр.20
- ⁵³ Татищев, В.Н., пос.съч., стр.110
- ⁵⁴ пак там
- ⁵⁵ Артамонов, М.И., пос. съч., стр.369
- ⁵⁶ пак там
- ⁵⁷ Повесть временных лет, стр.20
- ⁵⁸ Новосельцев, А.П., пос. съч., стр.210, бел.481
- ⁵⁹ Плетнева, С.А, пос. съч., стр.67
- ⁶⁰ Повесть временных лет, стр.20
- ⁶¹ Михайлов, Е., Руси и българи през ранното средновековие до 964 г., С.1990 г., стр.90
- ⁶² Димитров, Хр.Д., пос. съч., стр.26
- ⁶³ Татищев, В.Н., пос.съч., стр.111

ТРЕТА ГЛАВА

**РУСКО-ХАЗАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ КРАЯ
НА IX И 40-ТЕ ГОДИНИ НА X ВЕК**

Още през средата на IX век печенегите заемат територията в степите между реките Волга и Урал. От това време са сведенията за стълкновенията, които имат те с хазарите и маджарите, докато последните още населяват Леведия – степната зона между Дон и Днепър. В края на 80-те години на IX век, най-рано през 889г., хазарите, в съюз с узите, чиято територия започвала на изток от река Урал, успяват да победят печенегите и да ги изтласкат на запад в Черноморските степи¹. Л. Гумильов свързва печенежкото нашествие с климатичното затопляне от края на IX век. Тогава “по изсъхващите степи се движели номади, гонени от глад и жажда. Те вървели на малки групи, неуловими за войниците от наемната гвардия на хазарските управници. Отрядите им били прекалено слаби, за да превземат градове или да нахлуят в населената делта (на Волга – б.м.), но блокирали хазарите и фактически станали господари на степите”². По-слабо климатичните промени се отразили на “западния край на Великата степ, на бреговете на Днепър, Донец и Дон...Печенегите, промъкващи се в Поднепровието, възстановили там стадата, в това число и градините си, а с това и военната си мощ, благодарение на което могли да се държат независимо”³. От друга страна, за последица от печенежкото нашествие се счита унищожаването на прабългарските салтовски паметници от степната област, както и на прабългарските селища в Крим⁴. Въпросът, свързан с изсяняването на последиците от идването на печенегите в Северното Черноморие е сложен, тъй като повечето от посочените селища не са разрушени изведнъж, в резултат на едно нашествие, а съществуват и в началото на X век, а някои от тях и до средата на века. М. Артамонов счита, че прабългарите и аланите, населяващи степната и гористо-степната зони по Дон и Донец, са били съюзници на печенегите при тяхната поява на север от Черно море. Според него поради тази причина техните селища са били унищожени от хазарите. Той се противопоставя и на мнението на С. Плетньова, според което печенегите са заселили земите на прогонените и избити от тях прабългари и алани⁵.

От печенежкото нашествие най-много пострадали маджарите, които обитавали степта на запад от Дон и Северски Донец. През 889 г. те били принудени да се изселят на запад от Днепър в областта Ателкузу върху земи, принадлежащи най-вероятно дотогава на Дунавска България. В резултат част от нейните земи между Днепър и Южен Буг станали владение на маджарите⁶. В степта между Дон и Днепър се настанили печенегите. Прабългарските селища в тази област – по Северски Донец и Долен Дон – са останали в страни от основния удар на печенежкото нашествие. Безспорно, последните са разрушили някои от прабългарските центрове в областта, но не са унищожили цялата система от селища. Областта, в която те са разположени, стои в страни от основната степна територия, обитавана от маджарите. Там прабългарите не са се заселвали. Гонейки маджарите, печенегите е възможно просто да са преминали през част от територията, населена с прабългари, най-вероятно по долното течение на Дон, но без да я опустошават цялата. Именно тогава, в края на IX век, е разрушена Фанагория (не са открити останки, които могат да бъдат датирани в X век), но е оцелял съседният й Самкерц⁷. Значителна последица от печенежкото нашествие е началото на постепенната миграция на прабългарското население от степната в гористо-степната области на Донец и Дон. В същото време, в степта се възражда номадският начин на живот⁸. Това обаче, не е станало веднага, още в края на IX век, а е било дълъг процес, продължил най-малко до средата на X век. През това време основната част на населението в степната област на север от Азовско море продължавало да е с прабългарски произход. За това говорят както неговите антропологически черти, така и запазването на погребалния обред⁹. Възможно е постепенно част от тези прабългари да са изпаднали в определена зависимост от печенегите, но кога и как е станало това трудно би могло да се отговори. Първата половина на X век е време, през което прабългарско население се преселва не само в гористо-степната област на Донец и Дон, но и на североизток на територията на Волжка България, както и на запад – в Дунавска България.

Там пристига и част от кримските българи¹⁰. Както се разбира от съчинението на Константин Багренородни “За управлението на империята”, в Крим печенегите са завладели цялата степна област на полуострова¹¹. Но прабългарският облик на селищата на салтовската култура по южното крайбрежие на Крим се запазва до средата на X век¹². От казаното се вижда, че печенежкото нашествие не е довело до унищожаването на всички прабългарски селища в района на Азовско море. Много от тях са продължили да съществуват и през X век. Възможно е печенегите да са предизвикали началото на прабългарското изселване от тези места, но това е процес, продължил в течение на 40-50 години. През този период вероятно печенегите са прониквали дълбоко в прабългарските и аланските земи по Северски Донец и Дон и са опустошавали немалко прабългарски, алански и славянски селища (роменските селища в гористо-степната област на Изток от Днепър), но техните набези не са довели до унищожаването на салтовската култура. Селищата, разрушени от тях, както например в края на IX век това става с Маяцкото и Сидоровското градища, са били възстановявани и са съществували и през X век. В по-новите си трудове, С. Плетньова разширява във времето горната граница на периода на салтовските паметници като счита, че степните селища са съществували през цялата първа четвърт на X век, а тези по Долен Дон – до втората половина на същия век¹³. През първата половина на века салтовските селища по Северски Донец продължавали да изпълняват функцията на западна отбранителна линия на Хазарския каганат и владенията на печенегите надали са стигали на изток от реката¹⁴. Според И. Баранов прабългарските салтовски селища в Северното Черноморие не са били разрушени в резултат на печенежкото нашествие. “Гибелта на салтовските селища била обективно предрешена от целия ход на руско-хазарско-византийските отношения, изразяващи се в борба за хегемония в Приазовието и Северното Черноморие: българите, които са опора на Хазарския каганат в Таврика, стояли на пътя както на руските, така и на византийските интереси”¹⁵.

По всичко личи, че първоначално печенежкото нашествие не е променило съществуващите съюзни или враждебни отношения между държавите в района на Северното Черноморие. В края на 80-те години Киевска Русия, начело с Олег, е воювала срещу тиверците и уличите. Станала ли е причина тази война за изостряне на отношенията между варяго-русите и хазарите не е ясно. В същия момент и хазарите, и маджарите, които биха могли да попречат на руското напредване надолу по течението на Днепър, са заети в борбата си срещу печенегите. Единственото, което се знае със сигурност е, че уличите не са били покорени от Олег и са останали в земите си до средата на X век. Имали ли са те стълкновения с печенегите при тяхната поява на север от Черно море не е ясно, но може да се предполага, че основният удар е бил поет единствено от маджарите, което и ги подтиква да се преселят на запад от Днепър. Именно в този момент е възможно уличите да са се оказали съседи на някои от новодошлите печенежки племена. Нахлуването на маджарите в българските отвъддунавски територии надали се е харесало на българските управници, ръководени по това време от княз Владимир-Расате (889-893), но няма причини да се счита, че тогава между българите и маджарите са водени военни действия. Дори напротив – през 892г., когато маджарски отряди помагат на германския крал Арнулф (887-899) във войната му срещу Великоморавия, между Германското кралство и България бил сключен съюз, а политиката и на двете държави в този момент е била насочена срещу моравците¹⁶. Участието на маджарски отряди във военни действия в Централна Европа показва, че след като са преминали Днепър, те са се чувствали сигурно и може да се предполага, че печенегите не са опитвали да преминат на запад от реката. В този период, между 889 и 894 г., маджарите са запазили съюзните си отношения с Хазарския каганат. За това се съди от известията на Константин Багренородни, който съобщава за преговорите между маджарския владетел Леведий и хазарите и за изборът на Арпад, съгласуван с тях, който и станал първият маджарски княз (архонт)¹⁷. Тези събития са станали най-рано през 890г., като целта на подновеният хазаро-маджарски съюз е била да се координират усилията на двата народа в борбата им срещу печенегите¹⁸. Именно тогава назряват новите (след покръстването) противоречия между България и Византия, които постепенно довеждат до избухването на война между двете държави. В нея маджарите и хазарите (техен отряд има във византийската армия) участват на страната на Византия. България успява да постигне съюз с печенегите и осъществява поход заедно с тях в земите на маджарите, който предизвиква новото им

изселване на запад – в Панония, след 896 г.¹⁹ Не е ясно единствено какво е било поведението на Русия. От печенежкото нашествие територията ѝ е защитена от маджарите, а вероятно и от уличите. Като се има предвид, че уличите не са пострадали много от нашествието, то може да се предполага, че те не са били в някаква зависимост от маджарите или хазарите в този момент. Когато печенегите и българите през 896 г. нахлуват в маджарските земи, основните маджарски войски не са били там, а са били на поход, неясно къде. Възможно е маджарите, при своето преселение на запад от Днепър, да са се сблъскали с варяго-руските интереси в този район и да са направили невъзможно завършването на офанзивата на Олег срещу уличите. Неясно защо, Л. Гумильов счита русите и маджарите съюзници в този момент, срещу които хазарите били настроили тиверците и уличите, а след като маджарите се оттеглили в Панония и на тяхно място дошли печенегите, Олег станал васал на Хазарския каганат²⁰. Всъщност ситуацията е малко по-различна. Основната цел на политиката на Олег е била осъществяването на контрол по Днепърския път. Ако за покоряването на северяните и радимичите той е имал благословията на хазарския владетел, то може би не така са стояли нещата що се отнася до тиверците и уличите, а войната му срещу тях може да е продиктувана от затрудненията, които имали в края на 80-те години маджарите и хазарите с печенегите. В този случай след като маджарите се почувствали сигурни откъм печенегите на територията западно от Днепър (там, където Олег е воювал с уличите и тиверците), може да са осъществили походи и срещу варяго-руските. Тъй като няма известия за сблъсъци на Олег с печенегите, се предполага, че между тях са съществували мирни или съюзни отношения поради общите им врагове – маджарите и хазарите²¹. В тази връзка е интересно известието на “Повесть временных лет” за минаването на маджарите покрай Киев през 898 г.²² Според М. Артамонов това съобщение съдържа “смътен спомен за един от набезите на маджарите срещу Русия, за които съобщават арабските писатели”²³. Хр. Димитров счита, че съюзът между маджарите и хазарите от 90-те години на IX век е бил насочен освен срещу печенегите, срещу българите и русите. За последните според него говори именно известието в руския летопис, но тъй като “от текста...може да се добие впечатлението, че нападението срещу Киев било част от маджарското предвижване към Карпатския басейн...този поход към Карпатите може да се датира най-вероятно през 891-892г.”²⁴ Ако Олег е поддържал добри отношения с печенегите, то той е могъл да продължи войната си с тиверците и уличите и така да е предизвикал изселването на тиверците на запад в поречието на среден Днестър. От “Повесть временных лет” се разбира, че в началото на X век Олег е имал контрол над хърватите (карпатските) и дулебите, както и над тиверците, които тогава може би вече са били на Днестър²⁵. Така се разбира, че той е успял да разшири подчинените на варяго-руските територии в югозападна посока. Именно в тази връзка е може би известието на Йоакимовата летопис за войната на Олег с хазарите, българите и власите²⁶. Напредвайки на югозапад е възможно варяго-руските да са се сблъскали с българските интереси в Карпатския басейн, тъй като териториите на тези племена са граничили с българските земи на запад и югозапад от Днестър²⁷. В Йоакимовата летопис това известие е поставено във времето след похода на Олег срещу Византия. Но по въпроса за датирането на този поход, както и дали изобщо е имало такъв, има различни мнения. Ясно е, че за да бъде осъществен такъв поход е необходимо Олег да е имал добри отношения с печенегите, което най-вероятно е било така. Проблемът е, че през 902, 906, 909, 910 и 911г. варяго-руски отряди участват като съюзници във византийската армия при морските ѝ походи срещу арабите²⁸. С други думи, между Русия и Византия по това време са съществували мирни, дори съюзни отношения и като че ли няма причини, които биха могли да обяснят похода на Олег. За този поход има само едно известие в “Повесть временных лет”, датирано през 907г., но за него нищо не пише във византийските, западните или източните извори. Поради тази причина истинността на известието в руската летопис се подлага на съмнение. Според други учени походът се е състоял и доказателство за това е договорот между Русия и Византия от 911г., обаче сам по себе си той не означава воденето на военни действия между двете държави²⁹. Интересна е гледната точка на В. Николаев, който обръща внимание на известието в хрониката на Псевдо-Симеон за нападение срещу Византия на руси-дромити, свързано с неуспешния поход на арабската флота от Крит, начело с Льв Триполитански, срещу Константинопол през 904 г. (след като превзема Солун), но не свързва тези събития с похода на Олег³⁰. Л. Гумильов, от друга страна, свързва

двата похода и счита, че походът на Олег е осъществен през 904 г. и резултатът от него е бил не победа, както е в руската летопис, а поражение, а причината е осъщественият съюз на Олег с Хазария срещу Византия³¹. В тази връзка е необходимо да се разгледат сведенията на А. ал-Масуди, ибн Исфендиар и други източни автори, за варяго-руските походи в Каспийско море след 909 г. Става дума за две групи извори – едните говорят за поход през 909-910 г., а А. ал-Масуди съобщава, че походът е бил след 912г., без да е имало друг преди това. Според А. Новоселцев походът е само един и е станал през 909-910г., като варяго-руските презимуват в Каспийско море - именно този поход описва и А. ал-Масуди³². М. Артамонов и С. Плетньова приемат, че става въпрос за различни варяго-руски походи – през 909, 910 и 913г.³³

От 869г. Дербент е самостоятелно емиратство. Югозападно от него се намира държавата на владетелите на Ширван, независима от 861г. Двете държави често организирали походи срещу съседните “неверни” племена в Шандан и срещу сарирците. Такова нападение е било организирано от емира на Дербент например през 886г. Дали защото не са одобрявали поведението на владетелите на Дербент или по някаква друга причина, през 901 г. хазарите воюват срещу тях, но неуспешно. Постепенно се оформя съюз между хазарите, сарирците и шанданците, които през 909 или 912 г. нанасят на обединените сили на Дербент и Ширван голямо поражение, а владетелите им вероятно са попаднали в плен на сарирците³⁴. В същото време, през 900 г. саманидският владетел Исмаил Самани (892-907) разбива шиитската държава по южното крайбрежие на Каспийско море, но населението на Гилян, Дейлем и Мазандеран се укрива в планините и проблемите, свързани с развитието на Каспийската търговия остават. Но ако хазарите могат да воюват срещу Дербент поради общата им сухопътна граница, то липсата на флот за тях е препятствие да налагат влиянието си в Табаристан. Затова варяго-руските нападения, за които говори ибн Исфендиар, през 909 и 910 г. са именно срещу Абесгун, както и срещу град Сари в Мазандеран. Вероятно става дума за същия тип договореност между хазарите и русите, както и при предишния варяго-руски поход в региона между 864 и 884 г.³⁵

А. ал-Масуди пише, че след 300-та година от хиджра (912-913г.), русите поискали разрешение от владетеля на Хазария да бъдат пуснати в Каспийско море, като срещу това му обещали половината от това, което успеят да наградят. След като той се съгласил, варяго-руските се отправили по водния път от Самкерц към Дон и оттам по Волга достигнали до морето. След това опустошили градовете по крайбрежието на Дайлем, Табаристан, както и Абесгун, тоест по югоизточното каспийско крайбрежие. Последвалата посока на нападението им била по западното крайбрежие на морето, в Азербайджан, в околността на Баку – в Ширван, където се сблъскали с войските на наместника на Абасидите Юсуф ибн Абус-Садж. След като варяго-руските свършили с грабежите си, се отправили към устието на Волга и според уговорката си с хазарския владетел били готови да му предадат половината от плячката. В същото време мюсюлманските поданици на Хазария и така наречените лариси (наемната гвардия, съставена от мюсюлмани), поискали да отмъстят за смъртта на своите единовеци. Без да може да им попречи, владетелят на Хазария предупредил русите. В състоялото се сражение варяго-руските били разбити, а оцелелите от тях били довършени след това от буртасите и българите³⁶. А. Новоселцев счита, че руското нападение срещу владенията на Саманидите в Табаристан и срещу наместника на халифа в Азербайджан и Армения Юсуф ибн Абус-Садж, е във връзка със сближението между Византия и Олег след нападението срещу Константинопол. По същото време срещу Абасидите воюва арменският цар Самбат I (892-914), подкрепян от Византия. За да осъществят тази провизантийска акция в Каспийско море, варяго-руските поискали съгласието на Хазария. Но докато траели военните действия, в Итил взели връх промюсюлмански настроените среди и хазарският владетел бил принуден да прекъсне отношенията си с русите. Подобна гледна точка поддържа и А. Сахаров, който допълнително счита, че хазарският неутралитет при пропускането на варяго-руските войски е бил постигнат поради дипломатическия натиск на Византия. Авторът прави и връзка между варяго-руското участие в сражения срещу арабите във византийския флот през 909-910 г. и осъществените по същото време варяго-руски нападения в Каспийско море³⁷. Според М. Артамонов точно по това време (913г.) хазарите е трябвало да се справят с коалицията, образувана от печенеги, узи и аси и организирана от Византия. В този момент хазарите не са могли да се противопоставят на

варяго-руските и хазарският цар, вероятно Вениамин, бил принуден да ги пропусне през територията на държавата си. Фактът, че при края на руския поход, гвардията на ларисите била в Итил показва, че тогава вече не е имало военни действия. Ученият счита, че варяго-руският поход не е бил организиран от Олег, а е самостоятелно действие на една от дружините, наети за похода срещу Византия³⁸. По различна е гледната точка на Л. Гумильов. Според него властта на Саманидите в Табаристан (от 900г.) е била номинална. Руско-хазарското споразумение се е отнасяло до воденето на военни действия срещу местното население, което откъм сушата (откъм Саманидите) е защитено от високи планини и е уязвимо за нападения именно откъм морето. През 913 г. варяго-руските нямат голям успех по югоизточното каспийско крайбрежие и се отправят срещу крайбрежието на Ширван, където владетелите са сунити, тоест свързани с Абасидите (наместникът на халифа) и приятели на хазарите. Именно това е предизвикало реакцията на мюсюлманите в Хазария. Намесата на русите срещу войските на Абасидите в Ширван дотолкова облекчило дейлемитите (шиитите – населението на Дейлем), че през 913 г. те се освободили от властта на Саманидите, а Каспийската търговия се оказала под контрола на враговете на Хазария. През 914 г. дейлемитите завладяват Ширван. Реакцията на владетелят на Хазария – Вениамин – била да си осигури стабилността по пътя северно от Каспийско море (сухопътната връзка със Саманидите), вследствие на което хазарите и узите разгромили тези от печенегите, които останали след 889г. между Волга и Урал³⁹. Така според Л. Гумильов варяго-руските походи са резултат от съюз между Олег и Хазария, насочен срещу Византия. Със съществуването на такъв съюз могат да се свържат както руските походи срещу Константинопол, така и тези в Каспийско море, отговарящи на хазарските интереси в района. Ученият смята, че косвено отражение на тези събития е появата на арабски дирхеми в руските съкровища по Среден Днепър. Според него те са дадени като отплата от хазарите за походите в Каспийско море от 909, 910 и 913 г., за усмиряването на древляните през 914г., за войната с печенегите от 920 г.⁴⁰

Безспорен е фактът, че за развитието на руската държава от особено значение е контролът и възможността за свободно преминаване през единият или и двата основни търговски маршрута в Източна Европа – Днепърският и Волжкия. За да осъществят това, пред варяго-руските има две възможности – да водят военни действия срещу държавите, имащи контрол над тях или чрез мирни споразумения да осигурят възможност за свободно преминаване на варяго-руските търговци през териториите им. С други думи развитието на руската държава зависи от отношенията ѝ с Хазарския каганат и Византия. През IX век двете държави са съюзници и имат общи интереси в района на Северното Черноморие, а за това че този съюз е съществувал до самия край на века говори известието за участието на хазарски войски във византийската армия по време на войната срещу България от 894-896 г. Трудно е обаче да се определи кога започва разрывът в отношенията между тях. С появата на печенегите обстановката в Северното Черноморие започва да се променя, а заедно с нея и съюзните отношения между отделните държави. Именно в края на IX век Л. Гумильов счита, че “изолираното руско княжество на киевските варяги станало васал на общината на хазарските юдеи”⁴¹. Поради климатичното затопляне “стопанството на етносите от Волго-Окското междуречие било разстроено. А това означава, че и силата на тяхната съпротива срещу чуждоземните завоеватели отслабнала. Ако в средата на IX век хазарските евреи се договаряли с норманите за разделянето на Източна Европа, то към началото на X век те я завладели почти цялата...Границата между IX-X век – това е кулминацията на юдео-хазарското могъщество”⁴². За известна подчиненост на варяго-руските от хазарите говори и Д. Шепард. Според него “търговските пътища, които използвали русите, ги поставяли в зависимост от волжките българи и византийците така, както и от хазарите”⁴³.

Появата на саманидските дирхеми по среден Днепър се свързва с развитието на сухопътния маршрут северно от Каспийско море. Именно тогава нараства значението на Волжка България, чиято роля в транспорта, както и в производството на подобни монети е голяма. От 921-922 г., както се разбира от посолството на А. ибн Фадлан, са и опитите на нейните владетели да се откъснат от хазарското покровителство. А. ибн Фадлан пояснява, че причината да за желанието на волжките българи да се отделят от Хазарския каганат е искането на хазарския владетел да вземе за жена дъщерята на царя на Волжка България – Алмуш. След като той отказал, тя била взета насила от

хазарите. Скоро след това тя починала и хазарският владетел поискал втората му дъщеря. За да се защити, Алмуш се обърнал за помощ към Абасидите, от които поискал и пари за построяването на крепост, с която да може да се предпази от втори хазарски поход в земите му⁴⁴. Ислямизирането на волжките българи вероятно е отговаряло на интересите на Саманидите, чрез които в този период мюсюлманството започва да прониква в степта – сред узите. През 921 г. един от техните вождове приел исляма, но бил принуден от съплеменниците си да се отрече от него⁴⁵. А. ибн Фадлан пристига във Волжка България по най-прекия сухопътен път от Бухара през Хорезъм и нагоре по течението на река Урал, без да преминава през собствено хазарските владения. Именно по това време започва да функционира тази най-пряка връзка между владенията на Самандите и Волжка България⁴⁶. Проникването на мюсюлманството на север надали се е харесвало на владетеля на хазария. “Не е известно какво предприели хазарите, за да противодействат на българите, но във вътрешността на страната си, вероятно, с цел да сложи край на мюсюлманската пропаганда и да демонстрира силата на правителството, хазарският цар, под предлог че е разрушена синагогата в някой си Дар-ал-Бабундж, заповядал да се разрушат минаретата на главната джамия в Итил”⁴⁷. Малко е вероятно противоречията между хазарите и мюсюлманите да са довели до по-сериозни последици. Поради блокирането на Каспийския търговски път, хазарската търговия става все по-зависима от развитието на контактите си със Саманидите. В крайна сметка в течението на X век мюсюлманското влияние в Хазария добива все по-силни позиции.

За варяго-руските търсенето на подкрепа от далечния мюсюлмански изток като че ли се оказва по-неизгодно. Постепенно те се ориентират към Византия. Тази е и причината разрывът между Хазария и Византия да е от съществено значение за отделянето на варяго-руските от хазарското влияние. Допълнително това означава, че русите се ориентират към засилване на влиянието си по Днепърския път, а на Изток точно в началото на X век, поради блокирането на Каспийската търговия, по-голямо значение добиват сухопътните маршрути, а те не са силата на руската търговия. Основен източник на дирхеми за Русия през X век е била столицата на волжките българи – град Болгар. По това време Византия полага усилия да привлече русите към себе си. За това говорят текстовете от споразумението и договорот между Византия и Русия от 907 и 911 г, когато варяго-руските са освободени от задължението да плащат мита в Константинопол⁴⁸. Каспийските походи от началото на X век са отговаряли на желанието на варяго-руските да се сдобият с необходимите им арабски дирхеми, които като количество в Източна Европа точно в този момент намаляват⁴⁹. Неуспехът им може и да е допълнителна причина за търсенето на алтернативни източници. Да се ориентират в политическата ситуация и бързо променящите се взаимоотношения между държавите в Черноморския регион надали е било лесно за варяго-руските, оказали се най-вероятно съюзници едновременно и на Византия, и на Хазария в периодът, когато между двете прехвърчат първите искри. В крайна сметка от съществено значение за развитието на варяго-руската търговия по Днепър е поведението на печенегите и именно с тях русите бързат да си уредят отношенията. За това има две известия в “Повесть временных лет”, според които първото печенежко нападение срещу русите е от 915 г., след което бил сключен мир, а през 920 г. синът на Рюрик и приемникът на Олег – Игор - воюва срещу тях. Оттогава до 968 г. печенегите се споменават само като съюзници на русите, което естествено не означава, че техни отряди не са могли да пречат на руската търговия с нападенията си по Днепър, за което съобщава Константин Багренородни. Но това са отделни епизоди, които не засягат общата картина на отношенията между двата народа. Печенегите играят посредническа роля в търговията между Русия и Херсонес. От още по-голямо значение за руската държава е, че ако тя се намира във вражда с печенегите, под въпрос е поставено движението на варяго-руските по Днепърския път към Византия именно във времето, когато за тях той става от основно значение⁵⁰.

Изселването на маджарите от Северното Черноморие и стабилизирането на печенегите там променя византийската политика. Византия в този момент се нуждае от надежден съюзник срещу България. За целта тя започва да търси сближаване с печенегите, което от своя страна разделя интересите на Хазария и Византия в Северното Черноморие в противоположни посоки. Началото на X век е свързано с големи затруднения за Византия от страна на арабите. Византийската войска търпи

поражения в Сицилия, от арабите в Крит и в Мала Азия през 904 г. В Северното Черноморие тя се нуждае от спокойствие, а Хазарският каганат точно тогава започва да губи контрол над Северночерноморските степи. Естествен е при това положение опитът на Византия да потърси други съюзници в района, особено когато едновременно с това има необходимост и от натиск срещу България. Варяго-руските походи в Каспийско море, както и договорите с Византия, наистина са може би резултат от опитите на Хазария и Византия да неутрализират и използват Киевска Русия за политическите си цели.

Единственият извор, от който може да се съди за развалянето на византийско-хазарските отношения, е Кеймбриджският аноним. Там пише, че “ в дните на цар Вениамин се вдигнали всички народи срещу хазарите и ги притеснили по съвета на македонския цар. И дошли да воюват царят на Асия и тюрките...и пайнилите и македонците; само царят на аланите дошъл на помощ на хазарите, тъй като част от тях (също) изповядвала юдейския закон. Всички тези царе воювали срещу страната на хазарите, аланският цар отишъл в тяхната земя и им нанесъл поражение, от което не могат да се оправят, и свалил техния господ пред цар Вениамин”⁵¹. Това съобщение обаче не е датирано и съдържа много неизвестни. Ясно е кои са хазарите и македонците – византийците и византийския император от македонската династия (867-1081), следователно най-ранната възможна дата на описваните събития е 867 г.- началната за тази династия.

Аланската общност в Северен Кавказ се състои от две групи: западни - аси и източни – алани, които заедно съставяли Алания. Предполага се, че в периода между V и IX век аланите са доминирали над асите, тъй като последните не се споменават в изворите. Тази ситуация се променя през X век. От голямо значение за това е постепенното проникване на християнството през IX век от съседна Абхазия, по горното течение на Кубан (земите на асите), където е минавал пътят, свързващ Византия със Северен Кавказ и Средна Азия. Собствено аланските земи (на изток от асите) винаги са били свързани повече с държавите от Изтока и с Грузия. Византийското влияние се засилва сред асите заедно с християнизацията им и започва да има политическо значение в началото на X век, като се свързва с дейността на патриарх Николай Мистик (901-907;912-925) и по-точно с времето на неговото второ патриаршестване, тоест през 912-925 г.⁵²

Споменатите в Кеймбриджкия аноним пайнили най-често се отъждествяват с печенегите⁵³. Константин Багренородни пише, че печенегите през X век са обитавали степите от двете страни на Днепър⁵⁴, а в “Худуд ал-Алам” се говори за тюркски и хазарски печенеги, които М. Артамонов разполага според известието на византийския император на запад и на изток от Днепър⁵⁵. Възможна е и другата гледна точка, според която хазарските печенеги са обитавали част от степите в Северен Кавказ, тъй като източният извор съобщава, че на юг те граничат с аланите⁵⁶. В тази връзка е интересна гледната точка на С. Плетньова, която на базата на намерените следи от печенежко население в Самкерц (Тмутаракан), изказва хипотезата за “съществуването на “мирни печенеги”, живеещи в големия многоетничен град под властта на каганата. Възможно е именно тях да е нарекол “хазарски печенеги” авторът на персийския географски труд “Худуд ал-Алам”. Те, както и които и да е васални номади, нерядко изменяли на сюзерена си и при възможност ограбвали неговите земи, но водачите на тяхната орда охотно използвали богатата на градската цивилизация и участвали в градската търговия, носейки на пазарите добитък и роби”⁵⁷.

Най-вероятно военните действия, за които говори Кеймбриджския аноним са се водели някъде в Северен Кавказ. Остава неясно кои са споменатите тюрки – те обикновено се идентифицират с узите или с маджарите. Основно значение за датирането на известието на анонимът е споменатата връзка между асите и Византия. С други думи, малко е вероятно тези събития да са станали през IX век, както счита например А. Новоселцев⁵⁸. Предполага се, че наследникът на Вениамин – Аарон – е управлявал през 30-те години на X век. Следващият хазарски владетел – Йосиф със сигурност вече е управлявал през 50-те години на същия век. След наследникът на Обадий – Ханука (тоест след 30-те години на IX век), до Вениамин, Хазария се управлява от още 4 владетеля. Напълно е възможно Вениамин да е управлявал и в началото на X век. М. Артамонов датира събитията, описани в анонима през 912-913 г., а заедно с това и управлението на Вениамин⁵⁹, но за подобна датировка като че ли няма основания⁶⁰.

Но няма основания и да се датира царуването на Вениамин до 900 г., на Аарон до 920 г., а на Йосиф от 920 до 960 г.⁶¹ За външнополитическите съюзници на Византия по времето на патриарх Николай Мистик имаме известие от неговото писмо до българския цар Симеон (893-927), писано през 922 г. Там той заплашва българския владетел с коалиция, организирана от Византия и включваща точно маджарите, аланите и печенегите. Част от нея са и русите⁶². В периода между 912 и 920 г. Византия има слабо и нестабилно управление и надали има силите да организира такава коалиция. Нещата се променят с възкачването на престола на Роман I Лакапин (919-944) през 919 г. Именно с този владетел, от друга страна, със сигурност се свързва развалянето на отношенията между Хазария и Византия. Така най-вероятно времето, през което са станали описваните в Кеймбриджкия аноним събития, е в годините около 922 г. Тогава за първи път България и Хазария косвено се оказват с общи врагове, а от писмото на Николай Мистик може да се съди, че отношенията между варяго-руските и хазарите през 20-те години на X век вече са били враждебни, нещо, което за времето на Каспийските варяго-руски походи от 909-913 г. не е така. Знае се, че Византия се е опитвала да използва печенегите като съюзници около 917 г. във връзка с войната си срещу България. За същото време (915 и 920 г.) “Повесть временных лет” съобщава за нападения на печенегите срещу Русия. Тогава обаче – през 917 г. цар Симеон успява да привлече и маджарите, и печенегите като съюзници на България. Ако печенежките нападения срещу Русия са плод на нечия политика, то тя е на България, а не на Византия. С други думи, коалицията между печенегите, маджарите, русите и аланите срещу България е могла да се осъществи след 917 г. Николай Мистик за нея употребява израза “подготвя се или ще се подготви”, така че не става ясно дали тя е могла да послужи на византийската политика срещу България⁶³. Но това не означава, че българската държава не е имала противоречия с някои от тези народи, както и че те не са могли да нападнат Хазария. Противоречията между България и Киевска Русия в началото на X век най-вероятно са свързани с руското напредване към Карпатите. Няма основание идеята, поддържана от М. Тихомиров и А. Сахаров, че между Олег и Симеон са съществували съюзни отношения⁶⁴. Няма причини тази ситуация да се е променила особено и по времето на Игор.

В крайна сметка става ясно, че по времето на Каспийските походи на варяго-руските от 909-913 г. отношенията между Византия и Хазария все още не са били изострени. Напълно е възможно тези походи, както и участието на варяго-руски части във византийския флот по същото време, да произлизат от съюзните отношения, които са имали русите с двете държави, без това да означава, че походите са преследвали еднакви политически интереси. Изострянето на отношенията между Хазария и Византия става с началото на управлението на Роман Лакапин, което рефлектира и на поведението на варяго-руските, за които в този период съюзът с Византия е от по-голямо значение, отколкото този с Хазария, поради кризисния период, настъпил за Каспийската търговия в началото на X век и неуспехът на русите, чрез походите си там, да разрешат проблемите, спъващи развитието ѝ.

През 30-те години съюзните отношения между Киевска Русия и Византия се запазват. За това говори участието на варяго-руски дружини в походите на византийската войска срещу лангобардите в Италия през 934 и 936 г. и по крайбрежието на Южна Франция през 935 г.⁶⁵ Византия продължила с разпространението на християнството сред аланите в Северен Кавказ. В тази връзка интерес представлява известието на А. ал-Масуди, който споменава, че князете на аланите, които били християни, се отрекли от вярата си след 932 г. М. Артамонов свързва този факт с известието в Кеймбриджкия аноним за войната, която водил срещу аланите с помощта на узите хазарският владетел Аарон⁶⁶. През 30-те години на X век се засилва напрежението между Хазария и Византия, като в двете страни то се изразява в гонения срещу християните и съответно срещу евреите. А. ал-Масуди съобщава, че тази политика на Роман Лакапин принудила голямо количество от евреите, живеещи във Византия, да избягат в Хазария⁶⁷. Според Л. Гумильов събитията от 932г. означават началото на война между двете страни⁶⁸. Пак през 932 г., А. ал-Масуди съобщава за четири тюркски племена, които, начело с владетеля на печенегите, нападнали византийския град Влндр⁶⁹. Възможно е печенегите по това време да са били спечелени от Хазария като съюзници.

За руско-хазарските отношения от края на 30-те години на IX век основен извор е отново Кеймбриджкия аноним – “ Също и по времето на цар Йосиф, моя господар, аланите му бяха в помощ,

когато се извършваше гонение на юдеите по времето на злодея Роман. И когато стана известна тази работа на моя господар, той низвергна много необрязани. А Роман злодейт изпрати също големи дарове на Х-л-гу, царя на Русия, и го подтикна към собствената му беда. И тръгна той през нощта към град С-м-к-рай (Самкерц-Тмутаракан) и го превзе с измама, защото там го нямаше началника, раба Хашмонай. И стана това известно на Бул-ш-ци, тоест на достопочтения Песах, и тръгна той разгневен срещу града на Роман и изби и мъжете, и жените. И превзе той три града, без да се смятат многото селища. И оттам той тръгна срещу град Шурун (Херсонес)... и се сражава срещу него...И те излязоха от страната като червеите...на Израел, и умряха от тях 90 човека...Но той ги накара да плащат данък. И ги избави от ръцете на русите и порази всички от тях намиращи се там и ги уби с меч. И оттук той отиде да воюва с Х-л-гу и воюва с него четири месеца, и Бог го подчини на Песах и намери той плячката, която (Х-л-гу) взе от С-м-к-рай. И тогава каза (Х-л-гу): “Роман ме подбуди да направя това.” И му каза Песах : “Ако това е така, то иди срещу Роман и воювай с него, както воюва с мен, и тогава ще те оставя на мира. Ако ли не, то аз ще умра или ще живея, докато не отмъстя за себе си. И отиде той, и направи така против своята воля и воюва срещу Константинопол по море четири месеца. И паднаха там неговите мъже, тъй като македонците го победиха с огън. И избяга той, и се посрами да се върне в страната си и отиде по море в Персия, и загина там той и войската му. И така попаднаха русите под властта на хазарите”⁷⁰.

От този извор става ясно, че към края на 30-те години на X век, най-вероятно през 939 г., византийският владетел Роман Лакапин потърсил съдействието на русите срещу хазарите. В края на 939 или в началото на 940 г. е било и началото на техния поход срещу кримските хазарски владения. Последвалите събития се засичат и от други източници, които засягат похода на Игор срещу Константинопол от 941 г. и събитията от 943 г., свързани с втория поход на Игор и новата поява на варяго-русите в Каспийско море⁷¹. По същото време, когато Х-л-гу (Хелгу) воювал срещу хазарите в Крим (939-940г.), друга варяго-руска войска, начело със Свенелд, воюва срещу уличите по Днепър и ги принуждава да се изселят на запад – по поречието на Днестър⁷². Според Л. Гумильов уличите са съюзници на хазарите и действията на Свенелд срещу тях са свързани с похода на Хелгу. След ответния удар на Песах авторът счита, че освободените от тях земи са били заети от печенегите. Допълнителна последица от поражението, което нанесъл Песах на русите, Л. Гумильов счита отпадането от Киевска Русия на северяните и радимичите⁷³.

Военните действия през 939-940 г., се свързват и с опустошаването на прабългарските селища в Крим. В.Майко счита, че “голяма част от похристиянчените прабългари от полуострова, които са били, от една страна, във фиктивна зависимост от каганата, от друга – под идеологическото влияние на Византия, е подкрепила съюзническите на империята войски на Х-л-гу и не им е оказала сериозна съпротива”⁷⁴. Според автора в резултат на това поведение на прабългарите – християни в Крим, Песах е разрушил селищата им и ги е принудил да се изселят. На тяхно място в Крим се заселили хазари и алани, дошли от Северен Кавказ. Прабългарското население най-вероятно емигрирало на запад – в пределите на Дунавска България. 40-те години на X век според В. Майко са периодът на най-голямото могъщество на Хазарския каганат⁷⁵. България по времето на цар Петър I (927-970) е съюзник на Византия. През 941 г. именно българите предупреждават византийския император за идването на русите⁷⁶. Възможно е тази позиция на българската държава да е била продиктувана и от насилието на което са били подложени българите – християни, поданици на Хазария. Може би не е случайно, че през 943 г., когато Игор, събрал допълнително войска (по ПВЛ състояща се от варяги, руси, поляни, словени, кривичи, тиверци – липсват северяните и радимичите), се отправя на своя втори поход срещу Византия, пуска наетите от него печенежки отряди да грабят земите на България⁷⁷. От друга страна, отношенията между България и Византия през този период не са били напълно в духа на връзките между две съюзни държави. Противоречията между тях обаче се отнасяли до територията на Западните Балкани, където сърбите отстояват своята независимост от България с византийска подкрепа. Твърде сложни в този смисъл са българо-маджарските отношения през 30-те и 40-те години на X век, като Хр. Димитров счита, че маджарските нападения през 934 и 943 г. не са засегнали България и са израз на българо-маджарско споразумение, в отговор на византийско-сръбското⁷⁸. В

крайна сметка, през 40-те години на X век, коалицията, която била създадена от Роман Лакапин в началото на 20-те години на същия век, вече не съществувала – маджарите, печенегите, аланите и русите през 943 г. са срещу Византия.

Предупредена отново от българите, както и от Херсон, за новия руски поход от 943 г., византийската политика успяла да реагира и да поднови добрите си отношения с Киевска Русия, израз на което е новият руско-византийски договор от 944 г. Този договор се счита от немалко учени за предпоставка за варяго-руския поход в Каспийско море от същата година. Като причина хазарите да пропуснат русите през своята територия, се сочи тяхната слабост⁷⁹. Всъщност едва ли е било така. За способността на хазарите да се справят с варяго-руските говорят най-малкото действията на Песач от 939-940 г. Н. Половой доказва, че походът на русите в Каспийско море е започнал през 943 г.⁸⁰, тоест преди договорът с Византия, но отново го разглежда като следствие от споразумението между Русия и Византия – Игор изпратил на Изток варягите, за да придобият по този начин плячката, която е трябвало да вземат от Византия⁸¹. По подобен начин разглежда варяго-руския поход Д. Шепард, според когото той може да е “опит на значителна част от русите и на един от техните вождове да се обогатят и вероятно да се преселят на ново място, тъй като се прекратило постъпването на скъпоценни стоки от Византия”⁸². Напротив, според Л. Гумильов, действията на варяго-руските в района на Каспийско море отговарят на хазарските интереси⁸³.

За варяго-руския поход в Каспийско море от 943-944 г. се разбира от известията на източните автори. Подробно той е описан в съчиненията на И. ибн ал-Асир и А. ибн Мискавейх. Интересно допълнение към описаните събития има в съчиненията на Низами и Григори Бар-Ебрей⁸⁵. От съчинението на персийския поет Низами – “Искендер наме” (“Книга за Александър”) може да се направи извода, че първоначалната цел на варяго-руските е бил Дербент и след като не успели да го превземат те продължили на юг към устието на река Кура⁸⁵. След това те минават през Ширван и навлизат в Арран (Кавказка Албания), където превземат центъра на областта - разположения нагоре по течението на Кура град Бердаа. През 941-942 г. тази област е превзета от дейлемитите, водени от Марзубан бен Мохамед. А. Новоселцев свързва освобождаването на Ширван от властта на дейлемитите именно с този варяго-руски поход⁸⁶. Противникът на русите – Марзубан, е враг на Хамданидите, владеещи Северна Месопотамия и Сирия с центрове в Алепо и Мосул, които са основен противник на Византия в този регион. Докато варяго-руските воюват с Марзубан, в събитията се намесват Хамданидите – владетелят на Мосул, Абу Абдулах Хюсеин ибн Саид ибн Хамдан (брат на Сейф ад-Даула) - и принуждават Марзубан да се отправи на поход срещу тях. В крайна сметка Марзубан и Византия се оказват в един лагер, а русите и враговете на византийците – в друг⁸⁷. При това положение естествено е походът на варяго-руските да отговаря на хазарските интереси в района и едва ли той е бил инициран от Византия. Възможно е руските войски да са се отправили към Каспийско море още преди примирието между Игор и Византия от 943 г. Григори бар-Ебрей споменава като участници в този поход още и аланите и лезгите, което допълнително сочи към връзката на варяго-руските действия с хазарската политика⁸⁸.

В договорът, сключен между Игор и Византия през 944 г., Киевска Русия поема задължението да не напада византийските владения в Крим, както и да не допуска черните българи там. Това е и единственото известие на руската летопис, където се споменават черните българи⁸⁹. Всъщност единствените писмени сведения за тях са именно от X век. Те се споменават на две места и от Константин Багренородни (писал “За управлението на империята” между 948 и 952 година), който говори за Черна България като за страна, която може да воюва с хазарите⁹⁰. От същото време са и източните известия за вътрешните българи. Най-напред това понятие се среща в съчиненията на А. ал-Балхи и се отнася за 920 г. За тях говори и А. ал-Истахри (930-933 г.) и А. ибн-Хаукал (977г.), както и анонимният ръкопис от X век “Худуд ал-Алам”. Вероятно става въпрос за една и съща група прабългари, като според източните автори те са част от Хазарския каганат⁹¹. Най-вероятно земите на черните българи са били по теченията на реките Северски Донец и Дон и не са включвали прабългарската общност по южното крайбрежие на Крим, тъй като през средата на X век прабългарски селища там вече не се срещат. От особен интерес във връзка с черните българи, е

известieto на Кеймбриджския аноним за Песах и по-специално за неговата титла – булшица. Д. Талис и М. Артамонов свързват тази титла със споменатата от Теофан “балгий”⁹², която означава български княз. Така и двамата автори считат Песах за владетел на черните българи. Независимо от това дали черните българи са били зависими от Хазария през 40-те години на X век, то те са действали на страната на последната в конфликта ѝ срещу Византия и са били най-малкото съюзници на хазарите. Ако Песах е бил български княз, то варяго-руското нападение над Крим от 939-940 г. е било отбито точно от черните българи. Както вече стана дума, В. Майко свързва унищожаването на българските християнски селища в Крим с похода на Песах. Дори това да е станало така, то много е възможно прабългарите в Хазария, сред които и през 60-те години на X век е имало християни и мюсюлмани, както за това съобщава А. ибн Хаукал⁹³, а най-вероятно и езичници, да са имали и различия по отношение на политическата си ориентация.

За разрешаването на противоречията между държавите в Източна Европа в първата половина на X век се създава разнообразна система от съюзи, изразяващи борбата между Хазария, Византия и България и съперничеството им в привличането на различни околни и по-отдалечени народи. По този начин в конфликта се включват маджари, печенеги, узи, сърби, хървати и руси. Сключваните съюзи са нетрайни, “по-малките” съюзници често менят покровителите си, а с това и външно-политическата си ориентация. Завързалите се политически комбинации ще тръгнат към своята голяма развръзка в средата на X век. Израз на нейното приближаване са походите на Светослав от 60-те години на X век.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Артамонов, М.И., История хазар, Л.1962 г., стр.349; Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Великая Степь, Том I, М.1997 г., стр.180; Плетнева, С.А., Хазары, М.1976 г., стр.63
- ² Гумилев, Л.Н., Открытие Хазарии, М.1966 г., стр.92
- ³ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.212
- ⁴ Плетнева, С.А., Хазары, стр.65; от нея: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья, В: Плиска-Преслав, Том 2, С.1981г., стр.17; Якобсон, А.Л., Средневековый Крым, М.-Л., 1964 г., стр.53-54; от него: Крым в Средние века, М.1973 г., стр.56
- ⁵ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.357-358
- ⁶ Димитров, Хр.Д., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С.1998 г., стр.25; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.349
- ⁷ Плетнева, С.А., От кочевий к городам. Салтово-маяцкая култура, М.1967 г., стр.48
- ⁸ Михеев, В.К., Подоние в составе Хазарского каганата, Харков, 1985 г., стр.99
- ⁹ Плетнева, С.А., От кочевий..., стр.99; ; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.358; Станев, К., Дипломна работа: Печенежките нашествия и Византия през XI в., С.2001 г., стр.13-14
- ¹⁰ Димитров, Д.Ил., Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, Варна, 1987 г., стр.177,272; Плетнева, С.А., Древние болгары..., стр.17; Атанасов, Г., Кримски реалии на еднокорабните едноабсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X-XI век, В: Българите в Северното Причерноморие, Том III, В.Търново, 1994 г., стр.59; Станев, К., пос.съч., стр.7
- ¹¹ Константин Багрянородный, Об управлении империи, М.1989 г., стр.37,41
- ¹² Майко, В., Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X – до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки), В: Българите в Северното Причерноморие, Том VI, В.Търново, 1997 г., стр.109; Гадло, А.В., Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о Южном Приазовье VIII-X вв., Вестник ЛГУ, 3, 1968 г., стр.64
- ¹³ Плетнева, С.А., Николаенко, А.Г., Волоконовский древнеболгарский могильник, СА, 3, 1976 г., стр.293, 297-298; Плетнева, С.А., На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс, М.1989 г., стр.172
- ¹⁴ Михеев, В.К., пос.съч., стр.23-24; Бубенок, О.Б., Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.), Киев,1997 г., стр.86; Шепард, Д., С. Франклин, Начало Руси: 750-1200 гг., СПб., 2000 г., стр.147-148
- ¹⁵ Баранов, И.А., Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура), Киев, 1990 г., стр.152-153
- ¹⁶ Пашуто, В.Т., Внешняя политика Древней Руси, М.1968 г., стр.49; Златарски, В.Н., История на българската държава през Средните векове, Том I, част II, С.1994 г., стр.247-249; Димитров, Хр., пос.съч., стр.28
- ¹⁷ Константин Багрянородный, Об управлении империи, глава 38, стр.161
- ¹⁸ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.345-346
- ¹⁹ Златарски, В.Н., пос. съч., стр.293-294,312-313; Мутафчиев, П.С., История на българския народ, С.1992 г., стр.172-176
- ²⁰ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.216
- ²¹ Новосельцев, А.П., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.1990 г., стр.211
- ²² Повесть временных лет, М.Л.1950 г., стр.21
- ²³ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.348
- ²⁴ Димитров, Хр., пос.съч., стр.26-27
- ²⁵ Повесть временных лет, М.Л.1950г., стр.23
- ²⁶ Татищев, В.Н., История Российская, Том I, М.1962 г., стр.111

- ²⁷ Михайлов, Е., Руси и българи през ранното средновековие до 964 г., С.1990 г., стр.78-80
- ²⁸ Мавродин, В.В., Образование Древнерусского государства, Л.1945 г., стр.228-230; Левченко, М.В., Очерки истории русско-византийских отношений, М.1956 г., стр.119; Сахаров, А.Н., Дипломатията на древна Русия. IX – първата половина на X век, С.1984 г., стр.181
- ²⁹ Левченко, М.В., пос. съч., стр.119; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.228-230; Каждан, А.П., К характеристика русско-византийских отношений в современной буржуазной историографии (1947-1957), В: Международные связи России до XVII в., М.1961г., стр.9-14; Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.201
- ³⁰ Николаев, В.Д., Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о Руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г., ВВ, 42, 1981 г.
- ³¹ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.204
- ³² Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.212-213
- ³³ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.370; Плетнева, С.А., Хазары, стр.66
- ³⁴ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.214; Ашурбейли, С. Государство ширваншахов (VI – XVII вв.), Баку, 1983 г., стр.75-79
- ³⁵ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.218; Гумилев, Л.Н., Зигзаг истории, В: Этносфера. История людей и история природы, М.1993 г., стр.431
- ³⁶ Гаркави, А.Я., Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.), СПб., 1870 г., стр.131-133
- ³⁷ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.214; Русь и государства Кавказа и Азии, В: Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.100-101; Сахаров, А.Н., пос.съч., стр.121,181-183
- ³⁸ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.370-371
- ³⁹ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.218-219; Зигзаг истории, стр.431
- ⁴⁰ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.204,216,220
- ⁴¹ пак там, стр.216
- ⁴² пак там, стр.212
- ⁴³ Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.166
- ⁴⁴ Ибн Фадлан, Пъгешествие до Волжка България 921-922, С.1992 г., стр.41-42,62
- ⁴⁵ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.220
- ⁴⁶ Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.102
- ⁴⁷ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.372-373
- ⁴⁸ Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.161-162,166
- ⁴⁹ пак там, стр.134
- ⁵⁰ Константин Багрянородны, глава 2, стр.39
- ⁵¹ Бубенок, О.Б., пос.съч., стр.80
- ⁵² Кузнецов, В.А., Аланские племена Северного Кавказа, М.1962 г., стр.127-129; Кулаковский, Ю.А., Христианство у Алан, ВВ, V, вып. 1-2, 1898 г., стр.3-8
- ⁵³ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.356; Гумилев, Л.Н., Сказание о хазарской дани, Русская литература, 3, 1974 г., стр.168
- ⁵⁴ Константин Багрянородный..., глава 37, стр.157
- ⁵⁵ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.352
- ⁵⁶ Бубенок, О.Б., пос.съч., стр.84
- ⁵⁷ Плетнева, С.А., Кочевники в Таматархе, РА, 2, 2001г., стр.106
- ⁵⁸ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.194-195
- ⁵⁹ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.356
- ⁶⁰ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.194
- ⁶¹ пак там, стр.194
- ⁶² Златарски, В.Н., пос.съч., стр.440
- ⁶³ Димитров, Хр., пос.съч., стр.63
- ⁶⁴ Тихомиров, М.Н., Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших

времен до половината XVII в., В: Славянский сборник, М.1947 г., стр.139; Сахаров, А.Н., пос.съч., стр.95; Михайлов, Е., пос.съч., стр.120-123

⁶⁵ Левченко, М.В., пос. съч., стр.126; Сахаров, А.Н., пос.съч., стр.185

⁶⁶ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.362-364

⁶⁷ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.221

⁶⁸ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Кыпчакская степь в 945-1225 гг., В: Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации, М.1993 г., стр.526

⁶⁹ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.108; Според Ив. Божилов и Хр. Димитров това известие на А. ал-Масуди се отнася не за 932 г., а за 917 г. и говори за съюзните действия на българите, маджарите и печенегите в Тракия (Божилков, Ив., България и печенезите (896-1018 г.), ИПр., 2, 1973 г., стр.48-51; Димитров, Хр., пос.съч., стр.60-62)

⁷⁰ Майко, В., Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X – до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки), В: Българите в Северното Причерноморие, Том VI, В.Търново, 1997г., стр.112; Гумилев, Л.Н., Сказание..., стр.168; Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.216

⁷¹ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.373-375; Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.222; Майко, В., пос.съч., стр.113; Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.172-174; Половой, Н.Я., К вопросу о первом походе Игоря против Византии. (Сравнительный анализ русских и византийских источников), ВВ, XVIII, 1961г., стр.98-102

⁷² Димитров, Хр., Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър, Добруджа, 6, 1989 г., стр.12-13;

⁷³ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.222-223

⁷⁴ Майко, В., пос.съч., стр.113

⁷⁵ пак там, стр.113-116

⁷⁶ Повесть временных лет, стр.33

⁷⁷ пак там, стр.33-34; Отношенията между българите и печенегите през X век са недостатъчно изяснени. Според някои автори българската държава се е стараела да поддържа добри връзки с тях през целия век, за което споменава и Константин Багренородни. Предполага се дори доброволното отстъпване на български земи в степната зона на север от Дунав на печенегите. В общи линии известието от ПВЛ за печенежкото нападение от 943 г. е единственото, от което може да се съди за враждебни отношения между двата народа. Най – вероятно българо-печенежките отношения са се запазили мирни или дори съюзни през целия X век. Хр. Димитров предполага, че нашествието от 943 г. е засегнало черните българи, а не Дунавска България. (Димитров, Хр., Събитията от 943 г., стр.18, Божилов, Ив., пос.съч., стр.37-61; Коледаров, П., Политическа география на Средновековната Българска държава, С.1979 г., стр.21, 48-49; Станев, К., пос.съч., стр.9)

⁷⁸ Димитров, Хр., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С.1998г., стр.72-74; Против подобна идея е П. Мутафчиев (Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в., В: Избрани произведения, Том II, С.1973 г., стр.453-455

⁷⁹ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.381-383; Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.218-219; Сахаров, А.Н., пос.съч., стр.186-188; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.239

⁸⁰ Към тази година се придръжат още М. Артамонов (пос.съч., стр.375) и С. Плетньова (Хазары, стр.66)

⁸¹ Половой, Н.Я., О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, ВВ, XIV, 1958 г., стр.143-146

⁸² Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.174

⁸³ Гумилев, Л.Н., Древняя Русь..., стр.224

⁸⁴ Мавродин, В.В., пос.съч., стр.240; Новосельцев, А.П., Русь и государства Кавказа и Азии, В: Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.101; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.380; Бартольд, В.В., Арабские известия о русах, В: Сочинения, Том II, част 1, М.1964 г., стр.844

⁸⁵ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.380; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.240

⁸⁶ Новосельцев, А.П., Русь и государства Кавказа..., стр.102

⁸⁷ пак там, стр.102-103

⁸⁸ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.380; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.240

⁸⁹ Повесть временных лет, стр.34

⁹⁰ Константин Багрянородный, глава 12, стр.53

⁹¹ Мерперт, Н.Я., К вопросу о древнейших болгарских племенах, Казан, 1957 г., стр.25-28; Рашев, Р., Прабългарите и българското ханство на Дунав, С.2001г., стр.161; Божилов, Ив., Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век, С.1979 г., стр.163-167; Димитров, Хр., Събитията от 943 г..., стр.14-15

⁹² Талис, Д.Л., Из истории русско-корсунских политических отношений в IX – X вв., ВВ, XIV, 1958 г., стр.105; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.374

⁹³ Димитров, Хр., Събитията от 943 г..., стр.14

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПОХОДИТЕ НА СВЯТОСЛАВ И КРАЯТ НА
ХАЗАРСКАТА ДЪРЖАВА

В договорат между Русия и Византия от 944 г., военното сътрудничество на двете държави е ясно регламентирано. От особена важност е не толкова задължението на руската държава да не напада византийските владения в Крим и да пази полуострова от други враждебно настроени народи (в случая – черните българи), колкото предвидената възможност за участие на византийски войски срещу враговете на русите в района, ако за това има нужда. Отново (както и през 911 г.) е регламентирано участието на варяго-руски помощни отряди във византийската армия. Според А. Сахаров “договорът от 944 г. открива за Русия възможността за активни действия против Хазария с подкрепата на византийски войски”¹. С други думи военните клаузи от него, засягащи Северното Черноморие, говорят за осъществяването на “военен съюз на Русия и Византия против Хазарския каганат и неговите съюзници”². За участието на руски войски във византийската армия след 944 г. първото известие е от 949 г. – тогава е организиран поход срещу Крит³. От особен интерес в случая са сведенията на източните автори и по-специално на А. ал-Масуди, за съюзническите действия на двете страни срещу сирийския владетел Сейф ад-Даула през 50-те години на X век. В последното си съчинение – “Книга за предупреждението и преразглеждането”, написано в годината на смъртта му - 956, А. ал-Масуди пише, че много от русите “влезли наскоро в общността ар-Рум (византийската общност) така, както са влезли ал-Арман (арменците) и ал-Бургар (българите)...и ал-Баджанак (печенегите)...И те (византийците) ги поместили (русите, арменците, българите и печенегите) по гарнизоните в много от своите крепости близо до границата с аш-Шамийа (Сирия), насочиха ги срещу Бурджан и другите народи, враждебни на тях и заобикалящи техните владения”⁴. Най-напред, от това известие се разбира, че съюзът между византийци, арменци, българи и руси (за добрите отношения между които по това време говорят и други извори) е включвал и печенегите. А. ибн ал-Асир (1160-1234) съобщава за военните действия, водени от византийците, българите, русите и арменците срещу Сирия през 954 и 955 г., без да включва печенегите⁵. От особено значение е допълнението на А. ал-Масуди, че този съюз не се е отнасял само до воденето на военни действия в Сирия, а е бил насочен и срещу останалите врагове на империята. Единственото конкретно име, което А. ал-Масуди споменава в тази връзка, е Бурджан. Под това понятие в източната литература се означават два народа – бургундците и българите. В. Бейлис отхвърля възможността под Бурджан да се разбират бургундците (които по този начин са споменати в източната литература само веднъж) и счита, че Бурджан в случая означава “някакво обобщено название на европейските противници на Византия, за които нашият автор имал само обща представа”⁶. Обикновено понятието Бурджан се използва в източната литература за дунавските българи, но в случая явно не е така. Знае се, че А. ал-Масуди смесва в своите известия дунавските, волжките и азовските българи. По принцип, най-вероятно обаче, в своите съчинения, А. ал-Масуди не е свързвал понятието Бурджан с дунавските българи. В съчинението си “Вести за времената”, А. ал-Масуди подробно описва народа Бурджан: “ Бурджан са потомци на Йонан син на Иафет. Царството е голямо и просторно. Те воюват с византийците, славяните, хазарите и тюрките. Византийците са най-върлите им противници.

Между ал-Кунстантиинийа (Константинопол) и страната на бурджан (разстоянието е) 15 дни път...Бурджан се прекланят пред огъня. Те нямат своя (свещена) книга....Бурджан нямат нито динари, нито дирхеми, а покупко-продажбата се извършва срещу крави и овце. Ако между тях и византийците се сключи примирие, бурджан плащат, като им водят слуги измежду славяните и други като тях...”⁷ Повечето изследователи отнасят тези сведения до дунавските българи, но те могат с не по-малка сигурност да бъдат отнесени и до черните българи. Най-напред, известието, че Бурджан нямат свещена книга, както и динари и дирхеми показва, че те не са нито дунавските, нито волжките. За последните А. ал-Масуди използва понятието булгар, които се намират на най-малко два месеца път от

Константинопол⁸. Известието, че Бурджан воюват с византийците, славяните, хазарите и тюрките, не противоречи на сведенията за черните българи от средата на X век – съвременни на А. ал-Масуди. Константин Багренородни твърди, че Черна България може да воюва с хазарите⁹, а договорот между Русия и Византия от 944 г. задължава русите да не допускат нападенията на черните българи именно срещу византийските владения в Крим. Фактът, че А. ал-Масуди, в известието от “Книга за предупреждението”, разграничава дунавските българи (булгар) от Бурджан, допълнително показва, че едва ли под Бурджан трябва да се разбира Дунавска България. Освен това, за един дълъг период – от 927 г. до 60-те години на X век – между България и Византия има мирни отношения и надали А. ал-Масуди е считал византийците за най-големите противници на дунавските българи. В крайна сметка, известието на източния автор може да помогне при разглеждането на политическите събития в Северното Черноморие от края на 40-те и началото на 50-те години на X век, за които няма почти никакви сведения. Става ясно, че по това време там е съществувала коалиция, в която участвали русите, печенегите и византийците. Естествено е да се предположи, че нейните действия са били насочени срещу Хазария, респективно и срещу черните българи, които дори и през този период да са станали независими от хазарите, каквато възможност допуска М. Артамонов¹⁰, изправени пред необходимостта да се сражават срещу посочената коалиция, са станали естествени съюзници на Хазария. В крайна сметка “в отношенията си с Византия хазарите са могли да действат само чрез черните българи и в същност даже с техните сили, тъй като именно последните били непосредствени съседи на кримските владения на империята. Затова в договора на гърците с Игор става дума не за хазарите, а за черните българи, от което обаче, не трябва да се прави изводът, че последните по това време окончателно скъсали с хазарите и представлявали свършено самостоятелно политическо образование”¹¹.

Единственият извор, от когото може да се съди, че през 50-те години на X век между русите и хазарите са се водели военни действия, е писмото на хазарския владетел Йосиф до Хасдай ибн-Шафрут, министър на Абдурахман III (912-961) – халифът на Испания, което е написано преди 960 г.¹² В него Йосиф пише: “Аз живея на входа на реката и не пускам русите, идващи на кораби, да проникнат до тях (мюсюлманите). Точно по този начин аз не пускам и всички техни врагове, идващи по суша, да проникнат в тяхната страна. Аз водя с тях (враговете на мюсюлманите) упорита война. Ако ги оставя, те биха унищожили цялата страна на измаилтяните до Багдад”¹³. Ясно е, че за да могат да воюват с хазарите, русите е трябвало да си осигурят ако не подкрепата, то поне неутралитетът на печенегите. Предвид известието на А. ал-Масуди, може да се предполага, че последните не само пасивно, но и дейно са участвали във войната на русите с хазарите, избухнала най-вероятно в първите години след договора между Византия и Русия от 944 г. Печенегите може и да са част от тези врагове на мюсюлманите, чиито нападения по суша са отблъсквани от Йосиф. Заедно с печенегите и русите, по това време нападения срещу хазарите може да са извършвали и узите, срещу които съюзник на хазарите били владетелите на Хорезъм. Според Л. Гумильов през 50-те години на X век започва ислямизирането на хазарското население в делтата на Волга, като отплата за помощта на Хорезъм срещу узите и русите¹⁴.

През 957 г., след посещението на руската княгиня Олга (945-969) в Константинопол, отношенията между Византия и Русия охладняват, но противоречията между двете страни бързо са били изгладени, тъй като през 960 и 961г. руски спомагателни войски участват във византийския поход срещу Крит¹⁵. През 959 г. Олга отправя посолство до Германия и иска от Отон I (936-973) да назначи епископи и свещеници за Русия. Този факт показва, че в руската държава е съществувало мнение, което е търсело противоположно развитие на дотогавашната външна политика, която да се ориентира не към Византия, а към Германия. Макар и това колебание в руската външна политика да е траело не повече от 2-3 години, като тенденция идеята за по-близки отношения с Германия ще се запази до началото на XI век. Предпоставка за развитието на тези отношения е поражението, което нанася Отон I на маджарите през 955 г., с което се създава възможност за развитието на търговията с Централна Европа по Дунав, която е своеобразна алтернатива на византийското направление на руската търговска дейност¹⁶.

Когато разглеждат събитията в Северното Черноморие от началото на 60-те години на X век, много учени добавят сведенията на така наречената “Записка на готския (гръцкия) топарх”. Това е един от най-спорните и най-неясните византийски извори. Не е сигурно нито мястото на действието, нито времето. Според едно от най-разпространените мнения, посоченият извор отразява конфликта между Русия и Хазария, а описваните събития са станали около 962-963 г. в Крим¹⁷. Според тази гледна точка, населението на византийските селища в Крим било подложено на непрекъснати нападения от страна на хазарите. За да се защити, то се обърнало към руския княз Святослав, който и им оказал исканата подкрепа¹⁸. Дори и подобно тълкуване да не отговаря на истината, около това време войната между русите и хазарите трябва да е станала по-интензивна. Не е възможно да се разбере в какво точно са се изразявали военните действия, за които говори Йосиф, но със сигурност руските войски и техните съюзници не са успели да пробият отбранителната линия на Хазарския каганат по Донец и Дон. Може да се направи извода, че основните настъпателни действия на русите са били отправени срещу българските и аланските селища и крепости там и точно тогава – през 50-те години на X век - най-вероятно е започнало масовото унищожаване на салтовската култура в района, осъществено от съюзническите действия на печенегите и руси. Не е ясно дали между 957 и 960 г., когато в руско-византийските отношения настъпва криза, войната между русите и хазарите е продължавала. Както и да е, в началото на 60-те години военните действия в района са се подновили с нова сила. Точно тогава русите успяват да осъществят пробив в отбранителната линия на каганата по Донец и Дон, а за тези събития съобщава руската летопис.

През 964 г., според “Повесть временных лет”, Святослав стигнал до земята на вятичите, които тогава още били под хазарска власт¹⁹. От изворът не става ясно подчинил ли ги е киевският княз или просто е преминал през техните земи. Според В. Татищев Святослав покорил вятичите, след което се върнал в Киев²⁰. През 965 г., съобщава руската летопис, Святослав тръгнал на поход срещу хазарите, разбил войската им, която била начело с хазарския каган, след което превзел Саркел и победил ясите и касогите²¹. В “Повесть временных лет” няма сведения, от които може да се съди за унищожаването на хазарската държава през 965 г. От сведенията ѝ се разбира само за “поражението на хазарите, загубата на Саркел и земите на вятичите, а също и за някакви военни действия на Святослав в Подонието и Прикубанието”²². Според А. Новоселцев първоначалната цел на киевският княз било откъсването на земите на вятичите от Хазария²³.

Допълнителни сведения за събитията от 60-те години на X век има в източната литература. А. ибн Хаукал съобщава, че през 968-969 г. русите превзели Болгар, Семендер и Итил, след като извършили набег срещу “всички, които живеели на брега на река Итил (Волга) от хазарите, българите, бургасите, и ги завладели, и търсил убежище народът на Итил на остров Баб ал-Абваб и се укрепил на него, а част от тях – на остров Сийах-Куих, живеещи в страх”²⁴. В друг откъс, източният автор допълва известието си: “Вътрешните българи – християни и мюсюлмани. Но в наше време не остана почти нищо от българите, бургасите и хазарите, тъй като тях ги нападнаха русите и превзеха всичките им области, тези, които се спасиха, се разселиха по съседните области...”²⁵ На основата на това известие е изградена хипотезата, според която Святослав, след похода си срещу вятичите през 964 г., без да се връща в Киев, продължил по течението на Ока, към Волга. Някъде по тези земи прекарал зимата на 964-965 г., след което нападнал земята на волжките българи и разорил град Болгар. След това превзел Итил и Семендер и на връщане, минавайки по река Кубан, покорил ясите и касогите, превзел Саркел и се върнал в Киев²⁶. От друга страна, още В. Бартолд се усъмнява във вероятността Святослав да е минал през Волжка България на път за хазарските центрове по каспийското крайбрежие²⁷. Т. Калинина, от своя страна, доказва, че събитията, описани от А. ибн Хаукал, се отнасят не за походът от 965 г., а за времето, което споменава самият извор – 968-969 г. Така още веднъж се изяснява, че през 965 г. Святослав е превзел Саркел и е покорил ясите и касогите, без да продължава похода си към хазарските центрове по Каспийското крайбрежие²⁸. Напълно съгласен с тази гледна точка е и А. Новоселцев, според когото да се счита, че Святослав е опустошил средното течение на Волга, а най-вече Волжка България, няма основания²⁹. И тримата учени са единодушни, че А. ибн Хаукал е обърнал волжките българи с дунавските. По-различна е гледната точка на А. Алихова,

според която споменатите от А. ибн Хаукал българи и буртаси не са живели по средното течение на Волга, а в близост до долното течение на реката³⁰. В крайна сметка през 60-те години на X век не може да бъде доказан поход на русите срещу волжките българи. Остава въпросът обаче, срещу кои българи е воювал Светослав по време на похода си срещу хазарите. Има още две възможности: дунавските и черните. “Повесть временных лет” изрично подчертава, че Светослав е покорил ясите и касогите и е превзел Саркел (Белая Вежа). Знае се, че основен противник на русите в този район през средата на X век е била Черна България. Но след споменаването на тази страна в договора от 944 г. и в “За управлението на империята” от Константин Багренородни (написана между 948 и 952 година), за нея няма повече известия както в руските, така и във византийските извори. Първата половина на X век е свързана с постепенното преселение на прабългарско население от степната зона на север от Азовско море, сред аланските селища в гористо-степната област, където на места присъствие на прабългари се забелязва още през IX век. През средата на века прабългарите и аланите вече са живели доста размесено и е напълно възможно ясите, споменати в руската летопис да се отнасят именно до това смесено българо-аланско население. Самият А. ибн Хаукал говори за две групи българи – велики, на север от Византия и вътрешни – християни и мюсюлмани. Веднага след това следва пасажът за разрушенията, които направили русите³¹. Възможно е той изобщо да не се е обърнал, а да споменава едновременно за походите на Светослав срещу дунавските и вътрешните (черните) българи. Според Хр. Димитров А. ибн Хаукал е имал предвид именно черните българи³². В тази връзка е много вероятна тезата на В. Мавродин, според когото “ясите в нашите летописи са не само и не толкова алани, осетинци, колкото българи, и именно – черните българи”³³. Що се отнася до буртасите, то в случая е вероятна тезата на Г. Афанасиев, според когото под това название източните автори са имали предвид аланското население в гористо-степната зона³⁴. С други думи, сведенията на А. ибн Хаукал за руските походи през 60-те години на X век се оказват доста точни. Ако има някакво объркване, то най-вероятно се отнася до съобщението за разрушаването на градът на волжките българи - Болгар. Чрез неговите данни и тези на руската летопис, става ясно, че през 965 г. Светослав е успял да разбие хазарската войска, водена от самият каган, след което превзема Саркел и опустошава българските и аланските селища по Донец и Дон. След това киевският княз е покорил и касогите и с това руският поход от 965 г. срещу хазарската държава, е завършил. Не е ясно каква е била съдбата на Кримските и Таманските хазарски селища, но според А. Гадло, Боспор и Самкерц били покорени от русите³⁵.

Допълнителни сведения за събитията от 965 г. има в съчиненията на още двама източни автори:

А. ибн Мискавейх пише, че през 965 г. “тюрките нападнали страната на хазарите и те поискали помощ от хората на Хорезъм, но те се въздържали да им помогнат и казали: вие сте юдеи, но ако приемете ислямът, то ще ви помогнем. Те приели ислямът, с изключение на техният цар, и тогава им помогнали хората на Хорезъм и заставили тюрките да се отдръпнат от тях, а след това и техният цар приел ислямът”³⁶. Същото известие има и при А. ибн ал-Асир³⁷. Приема се, че тюрките, за които става дума, са узите. От това известие се разбира, че през 965 г., паралелно с похода на Светослав, хазарите са били нападнати и от узите. Посочените тюрки могат да бъдат и печенегите – съюзници на русите в този момент (за това конкретно споменава А. ибн Хаукал³⁸), но тъй като помощ на хазарите е оказал емирът на Угреч, то по-вероятно е да става въпрос за узите. С тези събития, както показва съобщението, се свързва ислямизирането на хазарското население. Може да се предполага, че между русите и узите е съществувал някакъв съюз, за което говори едновременността на тяхното нападение³⁹. През 966 г. Светослав покорява и вятичите⁴⁰.

Историята на В. Татищев съдържа доста интересни сведения за събитията, свързани с походите на Светослав от втората половина на 60-те години на X век. Според тях съществува връзка между похода на Светослав в България от 968 г. и войната на киевския владетел срещу хазарите. През 966 г. вятичите, разбирайки че Светослав се отправил на поход към Дунава, се отделили от руската държава. Това принудило киевският княз да се върне и да ги покори отново. Причина за похода към България е била помощта, която българите оказвали на хазарите. На бреговете на Днестър русите били очаквани от обединените сили на българите, хазарите, касогите и ясите. Светослав не се сразил веднага с тях, а изчакал идващите му на помощ маджарски войски, след което русите и маджарите

спечелили сражението, победили българите и хазарите и превзели 80 града по Днестър, Дунав и други реки. Светослав се установил в Преславец на Дунава, запазвайки добрите си отношения с маджарите⁴¹. Напълно съгласен с тази гледна точка е А. Сахаров⁴².

Политическата ситуация на Балканите през 60-те години на X век е сложна. Тя е част от по-голям общоевропейски конфликт, в който се преплитат противоречията между Византия, България, Германия и маджарската държава. В него взимат участие постепенно и Полша, Чехия, Дания, печенегите и узите. Военните действия се водят, с малки прекъсвания, през втората половина на X и началото на XI век в Германия и Италия, на Балканите и в Мала Азия, както и в почти цялото пространство, заемащо територията на Източна Европа.

Кризата в българо-византийските отношения започва през 963 г., когато престолът в Константинопол е зает от Никифор II Фока (963-969). Независимо каква е причината за това, през 967 г. двете държави са изправени пред избухването на война между тях. В същото време между Германия и Византия, чиито взаимоотношения са доста изострени след 962 г., когато Отон I е коронован в Рим от папа Йоан XII (955-964) за император, се водят от март 967 г. военни действия на територията на Италия. През целия период от управлението на Никифор Фока, Византия воюва в Сирия с Хамданидите, срещу които са съсредоточени основните ѝ усилия. Никифор през 967 г. се готви за поредната си сирийска експедиция, но не може да си позволи да замине, без да си е осигурил тила. Затова през есента на 967 г. или през ранната пролет на 968 г. той изпраща синът на управителя на Херсонес, Калокир, да уговори Светослав да нападне България. През лятото на същата година киевският владетел вече е на Балканите⁴³. В крайна сметка, Светослав тръгнал на поход срещу България преди да е завършил войната си срещу хазарите.

“Повестъ временных лет” съобщава, че докато траел походът на Светослав в България, Киев бил нападен от печенегите. Така те принудили руският княз да се върне⁴⁴. Това станало през пролетта или началото на лятото на 969 г. Според Т. Калинина печенежкото нападение е било провокирано от хазарите, а не от византийците⁴⁵. А. Новоселцев също допуска тази възможност, както и вероятността печенегите да са действали под влиянието и на хазарите, и на византийците⁴⁶. В. Пашуто приема подобна идея, като добавя, че в този момент между хазарите и печенегите е имало общи интереси срещу преминаващите на запад от Волга узи⁴⁷. Между другото, не по-малко вероятно е печенегите да са били пратени срещу Киев и от българите. Във връзка с тези събития е и руският поход срещу хазарите (за който съобщава А. ибн Хаукал), станал през същата 969 г., докато Светослав бил в Киев, който след като победил печенегите, сключил мир с тях. Разгромявайки основните центрове на хазарската държава, руският княз си осигурил тила за следващия си поход в България⁴⁸. В. Пашуто и Т. Калинина предполагат, че сведенията на А. ал-Мукаддаси, според които “войска от Рум, наричана Рус, нападнала (хазарите) и завладяла страната им”, се отнасят за този поход⁴⁹.

След неуспешната за Светослав развръзка на неговите Балкански походи, през 971 г., докато бил обсаден в Дръстър, той сключил договор с Византия. Според Лъв Дякон, Светослав поискал от византийския император Йоан Цимисхи (969-976) между Русия и Византия да бъде сключен мир, като обещавал, че русите ще се оттеглят от Дръстър и Мизия, ще освободят пленниците и искал в замяна византийците да ги пропуснат по обратния път и да ги снабдяват с продоволствия, както и да “считат за свои приятели тези, които ще бъдат изпращани по търговски дела във Византия, както било установено преди”. Императорът приел тези условия и между Русия и Византия бил сключен съюз⁵⁰. Допълнителни сведения за това руско-византийско съглашение има в хрониката на Йоан Скилица. Според него Светослав се оказал изолиран в Дръстър и нямало на чия помощ да се надява, тъй като околните варварски народи се бояли от ромеите⁵¹. Това сведение показва, че маджарите и печенегите, които са съюзници на киевския княз през 970 г., по някаква причина са се отдръпнали от съюза си с него. След като между Византия и Русия било сключено споразумение, Й. Скилица съобщава, че по молба на Светослав, Йоан Цимисхи изпратил посолство до печенегите, с предложение да станат негови съюзници, да не опустошават България и да пропуснат русите на Светослав да се завърнат в Киев. Печенегите се съгласили с всичко, без последното условие⁵². “Повестъ временных лет” допълнително уточнява, че по това време Светослав е бил във война с печенегите⁵³. По нататък

руският летопис добавя, че договореността между Русия и Византия от 971 г. включвала и задължението на руския княз да не напада повече Византия, Херсонеската страна и тамошните градове, както и да не насочва други народи срещу тях. Освен това, Святослав поема задължението да воюва срещу враговете на империята⁵⁴. След като между киевския княз и Византия било сключено това споразумение, Святослав се отправил към Киев, но на Днепърските прагове бил чакан от печенегите. Зимата на 971-972 г. киевският княз и неговата войска прекарвали в Днепърските устия. През пролетта те отново тръгнали нагоре по течението на Днепър и при праговете на реката били нападнати от печенегите, а Светослав загинал в сражението. Според “Повесть временных лет” причина за враждебното отношение на печенегите били пратеници на преславците, тоест на българите, които и ги убедили да нападнат Святослав⁵⁵.

Тези събития са от голямо значение, за да се разбере какво се е случило с хазарските владения в околността на Азовско море. Според А. Гадло договорът между Русия и Византия е премахнал възможността в Боспор да има руски гарнизон (ако след 966 г. е имало такъв, оставен там от Святослав), поради задължението, което поема руската държава, да не застрашава византийските интереси в Таврика. По тази причина не може да се говори за появата на руско население по бреговете на Керченския пролив в резултат на походите на Святослав от 964-966 г.⁵⁶ Според ученият, след походите на Святослав, Самкерц (Тмутаракан) е запазил самостоятелността си до средата на 80-те години на X век⁵⁷. Според авторът, вследствие войните на Святослав в България, руската власт над касогите (адигите) отслабнала или вече не съществувала, а околността на делтата на Кубан и в Самкерц (Тмутаракан) постепенно се засилило касожкото (адигското) влияние. За това говори създадената към края на 60-те или в началото на 70-те години на X век Зихска епархия на Константинополската патриаршия, с център в Тмутаракан⁵⁸. Според Л. Гумильов хазарските крепости по река Кубан и в Крим между 966-986 г. били част от неголяма и независима държава, с център в Тмутаракан⁵⁹. В. Майко счита, че територията на Югоисточна Таврика (хазарските крепости по южното Кримско крайбрежие), населена основно от преселилите се там през средата на X век хазари, е станала част от Византия. За това говорят и отбелязаните във византийския Тактикон от 80-те години на X век, публикуван от Н. Икономидис, теми Боспор и Понт Евксински. Според автора “в състава на местната администрация са влизали представители от тюркско-хазарски произход...По всяка вероятност след подчиняването си на Византия, Южна и Югоизточна Таврика е представлявала своеобразен реликт от Хазарския каганат, намиращ се под контрола на империята”⁶⁰. Тъй като в договора между Киевска Русия и Византия от 971 г. не се споменават черните българи, Л. Якобсон предполага, че руската държава е била лишена от възможност за контакт с тях, което потвърждава факта, че тя е загубила владенията си в околността на Азовско море⁶¹. Всъщност по това време черните българи едва ли са имали такова значение, за да може да се установи до къде се простирала руската власт на север от Черно море, тъй като най-вероятно техните селища са били унищожени вследствие походите на Святослав и това, което е останало от черните българи сигурно е било подчинено от руската държава или от печенегите. Според М. Артамонов “Долнодонският (зливкинский) вариант на салтовската култура, включително селищата в района на Саркел, както и самият Саркел...прекратил своето съществуване с падането на хазарското царство при Светослав”⁶². Интерес представлява и мнението на С. Плетньова, която споменава, че следите от пожарища в Саркел и Тмутаракан се датират с монети на византийския император Роман II (959-963), а гарнизонът на крепостта е бил съставен от узи или печенеги⁶³.

В крайна сметка става ясно, че след 60-те години на X век Киевска Русия е загубила властта си над касогите и над хазарските крепости в Кримския и Таманския полуостров. В Крим е разширила своите владения Византия, а Тмутаракан е станал обединителен център за тези от поданиците на Хазарския каганат, населяващи територията в околността на Таманския полуостров и река Кубан. Саркел (вече Беляя Вежа) и неговата околност най-вероятно били присъединени към руската държава.

Може да се предполага, че след 60-те години на X век Киевска Русия е загубила и владенията си (ако е имало такива) по северното крайбрежие на Каспийско море⁶⁴. А. ибн Хаукал съобщава, че след 969 г. много от хазарите, с помощта на владетеля на Ширван Мохамед ибн Ахмед ал-Азди, започнали

да се връщат в Итил⁶⁵. Не е ясно кога точно хазарските земи на север от Каспийско море са били подчинени от владетеля на Угреч ал-Мамун ибн Мохамед (през 995 г. той обединява двата центъра на Хорезъм - Угреч и Кят - и се провъзгласява за хорезъмшах). М. Артамонов и С. Толстов считат, че това е станало след средата на 80-те години на X век⁶⁶. М. Артамонов допуска, че след руските походи от 60-те години на същия век, хазарските земи по каспийското крайбрежие са се владели от узите. Затова и хазарите искали помощ от Хорезъм не срещу русите, а срещу узите. Така хазарите се оказали под хорезъмска власт и приели ислямът, но продължавали да се стремят да възстановят своята независимост и владетелят на Угреч е трябвало неведнъж да окупира хазарските градове⁶⁷.

“Повесть временных лет” съобщава, че през 981 и 982 г. киевският княз Владимир (980-1015), предприел два похода срещу вятичите (които също след походите на Святослав явно успели да отхвърлят руската власт), след което ги покорил, а през 985 г. осъществил поход и срещу волжките българи. Съюзници на киевския княз били узите⁶⁸. В историята на В. Татищев се споменава, че през 982 г. вятичите искали да сключат съюз с печенегите срещу Владимир, но последните отказали поради страхът си от киевския княз⁶⁹. М. Левченко предполага, че походите срещу вятичите са свързани с военните действия срещу волжките българи, от които се е искало да признаят включването на вятичите в състава на руската държава⁷⁰. Интересно допълнение към разглежданите събития има в “Памет и похвала на руския княз Владимир”, написана от Яков Мних. Според този извор, Владимир се е отправил на поход не само срещу сребърните (волжките) българи, но и срещу хазарите, които победил⁷¹. Според С. Толстов и М. Артамонов именно тази победа на Владимир над хазарите предизвикала намесата на владетеля на Угреч ал-Мамун ибн Мохамед. Киевският владетел, въпреки съюзът си с узите, бил затруднен да воюва едновременно срещу войските на Хорезъм, хазарите и волжките българи, поради което сключил мир с последните⁷². В тази връзка интерес представляват сведенията за помощта, която оказали руски войски на емира на Дербент Маймун бен Ахмед (976-997) през 987 г., след което опустошили крайбрежието на Ширван. Руски отряди служели на дербентския емир и през 988-989 г. Поради това той бил обвиняван в измяна към исляма, а срещу него бил вдигнат бунт, а през 988 г. ширваншахът Мохамед ибн Ахмед ал-Азди дори успял за известно време да овладее Дербент⁷³. Тези събития показват, че военните действия в района на Каспийско море не са се изчерпали с походите от 885 г. и са включвали и действия срещу Ширван - държавата, която според А. ибн Хаукал подкрепя връщането на хазарите в земите им.

“Повесть временных лет” съобщава, че през 988 г. избухнала война между Владимир и печенегите, както и за техните нападения през 991, 992, 993, 996 и 997 г.⁷⁴ С. Толстов свързва тези данни със събитията от 885 г., като счита, че след приемането на християнството от Владимир през 988 г., емирът на Угреч успял да привлече като съюзници печенегите. Допълнително за това говорят сведенията за проникването на мюсюлманството сред печенегите по това време под влиянието на хорезмийски мисионери. Още едно интересно съвпадение е годината на смъртта на ал-Мамун бен Мохамед - 997 г., която съвпада с последното от тази поредица печенежки нападения, означени в руската летопис. Така според С. Толстов интересите на Хорезъм в района на долното течение на Волга били защитени⁷⁵. М. Артамонов не е съгласен с твърдението, че Хорезъм е успял да запази позициите си там⁷⁶, но фактът, че руски войски се появяват отново в района на Каспийско море чак в периода между 1025-1034 г. (тогава воюват в съюз с аланите срещу владетелите на Ширван - събития, които вече не засягат руско-хазарските отношения⁷⁷), говори повече в полза на предположението на С. Толстов.

Л. Гумильов счита, че печенежките нападения срещу Русия в периода между 989 и 997 г. са били провокирани от Византия⁷⁸. Подобна гледна точка има малко основания. Напротив, след приемането на християнството от Владимир, руската държава и Византия встъпват в тесни съюзнически взаимоотношения. Именно тогава отново (от 988г.) в изворите се появяват известия за участието на варяго-руски войски във византийската армия и по-специално за целия период между 991 и 995 г., когато участват в походите на Василий II (977-1025) срещу България⁷⁹. Интересно допълнение към разглежданите събития са сведенията в Никоновската летопис за походите на Владимир срещу волжките българи през 994 и 997 г.⁸⁰

Според А. Гадло, походът на Владимир от 985 г. е бил насочен срещу тмутараканските хазари. Именно във връзка с тези събития се полага началото на Тмутараканското руско княжество. С тези си действия руският княз нарушил договора с Византия от 971 г., възползвайки се от затрудненото положение на Василий II през 985 г. Така през 986 или през първата половина на 987 г. бил установен руски протекторат над града и неговата околност⁸¹. Според Л. Гумильов през 988-989 г. не е имало стълкновения между окупиращия волжките хазарски земи Хорезъм и руските войски, а резултатът от похода на Владимир е превръщането през 988 г. на Тмутаракан в руски град⁸². Малко е вероятно по това време русите да са покорили и Боспор, който най-вероятно бил под византийска власт, както допуска Л. Якобсон⁸³. Съществува възможност руският поход срещу Тмутаракан да е бил в ущърб на византийските интереси в Северното Черноморие. Във външнополитическата ориентация на Владимир в началото на 80-те години на X век е съществувало определено колебание. За това говорят известията в руската летопис за различните религиозни пратеничества, които се опитват да повлияят на религиозния избор на киевския княз: волжки българи, хазари, византийци и папски пратеници. Ясно е, че това колебание на Владимир е било преди 985 г., когато е започнал неговият източен поход⁸⁴. В същото време сключеният от княз Ярополк (972-980) руско-германски съюз не бил продължен и една от причините е подобряването на отношенията между полския владетел Мешко I (960-992) и Отон II през 980 г.⁸⁵ От казаното се подразбира, че Владимир се е ориентирал към сближаване с Византия още преди 985 г. Малко е вероятно византийският император Василий II през 987-988 г. да поиска помощ от владетел на държава, водеща военни действия в Северното Черноморие срещу византийските интереси и владения. Причината за руския поход срещу Херсонес през 988 г. може да се търси в отказа на Василий II, след вече даденото обещание, да омъжи сестра си Ана за Владимир⁸⁶.

Следващото събитие, което има отношение към руско-хазарските отношения, се отнася за 1016 г. Единственото сведение за него се съдържа в хрониката на Й. Скилица. Византийският автор съобщава, че през 1016 г. Василий II организиран военна експедиция срещу Хазария, в която взел участие братът на Владимир - Сфенг. Те успели да подчинят страната и пленили нейният владетел (архонт) Георги Цуло⁸⁷. Личността на Георги Цуло е засвидетелствана от намерените два печата с неговото име. Текстът им е следният: “Георги Цуло, императорски протоспатарий и стратег на Херсонес” и “Георги Цуло, протоспатарий на Боспор”. Известни са още два печата, на които се среща фамилията Цуло: “Господи, помогни на твоя раб Цуло, императорски спатарий на Херсонес” и “филакът Цуло”⁸⁸. Те се датират от края на X до началото на XI век. Според И. Соколова е напълно възможно Георги Цуло да е потомък на хазаринът Цуло, тоест е бил с местен, херсонски произход и в един момент този местен военачалник е станал стратег на града, което е аномалия, която може да възникне при извънредни обстоятелства. “Моливдовулът на Георги Цуло със споменаването на Боспор обяснява защо флотът под командването на Монг бил изпратен в Хазария, а не в Херсонес: в моментът на изпращането на експедицията, Цуло вече не е бил в Херсонес, той се е оказал управител на друг град - Боспор. Изплашили ли се херсонците от хазарското засилване и сами се избавили от своя военачалник или той бил изгонен от новият, дошъл от Константинопол стратег, може само да се гадае”⁸⁹. Според М. Артамонов става въпрос за въстание срещу Византия, вдигнато от управителя на Херсонеската област на империята в Крим - Хазария. Самият Георги Цуло е вероятен потомък на християнизиран хазарски или по-скоро прабългарски род⁹⁰. А. Гадло предполага, че въстанието е вдигнато през 1015 г. и е свързано с “кризисната ситуация, възникнала в Киев във връзка със смъртта на Владимир”⁹¹.

След смъртта на Владимир, на 15 юни 1015 г., властта в Киев овладява неговият син Святополк (1015-1019), който променил външнополитическата ориентация на Киевска Русия и сключил съюз с печенегите. Още през 1015 или 1016 г. обаче, той бил прогонен от брат си Ярослав, зад когото стояли повиканите от Скандинавия варяги. Зад Святополк стоял още полският княз Болеслав I Храбри (992-1025), който в същото време (1015-1017) воюва срещу германския император Хенрих II (1002-1024) (най-вероятно в добри отношения с Владимир след 1011 г.), чиито съюзници в този момент са Чехия и Унгария⁹². В същото време владетел на Тмутаракан е друг син на Владимир - Мстислав⁹³. С други

думи, през 1016 г. има трима възможни руски владетеля, които могат да участват във византийския поход срещу Георги Цуло. В. Мавродин счита, че инициатор на този поход е бил Мстислав⁹⁴. Според М. Артамонов това е бил Ярослав, който в този момент е разполагал с наемни варяжки войски⁹⁵. По-вероятно е предположението на А. Гадло, според когото става въпрос за предводител на един от наемните варяжки отряди, служещи при Василий II. Допълнително ученият счита, че Мстислав е нямал интерес от засилването на византийското влияние в Крим. Точно по това време (1016-1017), а не през 1022 г., както е в руската летопис, се е състоял походът на Мстислав срещу касогите, който според авторът е бил мярка за укрепването на независимото положение на Тмутараканското княжество поради засилващата се византийска опасност. От този момент тмутараканският княз станал владетел не само на хазарите, които са коренното население на областта, но и на цялата касожка (адигска) общност⁹⁶. В същото време, през 1017 г. варяго-руски дружини участвали в кампанията на Василий II срещу България⁹⁷. През същата година, според съобщението на Й. Скилица, воеводата на българския цар Иван Владислав (1015-1018), Кракра, се опитал да осъществи съюз с печенегите срещу Византия и съществува вероятност да е успял⁹⁸. С други думи, възможно е Святополк, Мстислав, България, печенегите и Георги Цуло през 1016 г. да са се оказали в един външнополитически лагер. Интерес в тази връзка представлява предположението на В. Майко, който свързва с тези събития “изчезването на археологическите комплекси на северокавказките и каспийските тюрки”, преселили се през средата на X век в Крим. Тъй като точно в началото на XI век подобен тип култура се появява на територията на Дунавска България, авторът счита, че е възможно те да са се преселили в България⁹⁹.

След тези събития хазарите запазват известно влияние в Тмутараканското княжество и участват във войската на Мстислав в походите му срещу неговия брат Ярослав. Интерес представлява титлата на тмутараканския княз Ростислав Владимирович, който през 1064 г. овладява града, а през 1066 г. е отровен от стратега на Херсонес: “архонт на Матраха (Тмутаракан), Зихия и цялата Хазария”¹⁰⁰. Според А. Гадло, намесата на Византия през 1066 г., прекъснала процеса на създаване на нова държава и с това “завинаги приключила с илюзиите на тмутараканските хазари за възможността за възстановяване на древния каганат”¹⁰¹. През 1083 г. хазарите в Тмутаракан са избити или изгонени от Олег Светославич и повече в изворите не се споменават¹⁰².

Трудно е да се определят причините, довели до заличаването на Хазарския каганат от картата на Източна Европа. Безспорно, една от тях е приемането на юдейската религия за официална в каганата в началото на IX век. Според Л. Гумильов след гражданската война, предизвикана от религиозната реформа на Обадий, “Хазария изменила своя облик. От системна цялостност тя се превърнала в протиестествено съчетание от аморфна маса поданици и господстваща класа, чужда на народът по кръв и по религия”¹⁰³. Близко до това е и мнението на С. Плетньова, според което “новата религия не обединила, а обратно, разединила и без това нетрайното държавно образувание, възглавено от хазарите. Приемането на юдаизма от каганът, царят и цялата итилска върхушка ги откъснало от останалата хазарска аристокрация, живееща в отдалечените провинции, слабо свързана със столицата, ползваща се от значително влияние”¹⁰⁴. При такова поставяне на въпроса остава едно противоречие - ако наистина реформата на Обадий е предизвикала такава дълбока криза вътре в хазарското общество, то защо каганатът не само не се разпада, но продължава да съществува още век и половина? Нещо повече, има всички основания да се предполага, че през втората половина на IX и в началото на X век, а според някои учени до средата на същия век, хазарската държава преживява периодът на най-голямото си могъщество. Явно населението на каганата е било обединено не от религията, а поради някаква друга причина. Възможно е това да е била сакралната личност на кагана. През IX и X век от голямо значение за развитието на Хазария е състоянието на международната търговия. Най-вероятно около началото на X век пряката търговска връзка между Хазарския каганат и Абасидския халифат - водният път през Каспийско море и сухопътният през Дербент - е прекъсната заради движението на дейлемитите (шиитите-въстаници от Табаристан). Като алтернатива тогава се развива сухопътната връзка с държавата на Саманидите, но към средата на века притокът на саманидски дирхеми в Източна Европа постепенно намалява, докато спре напълно. За Киевска Русия

търговската връзка с Изтока също е от голямо значение, но от началото на X век все по-важна става връзката с Византия. Ако през IX век основен за варяго-русите е бил пътят по Волга, то през X век това е този по Днепър. “Няма никакви указания за наличието в Киев от края на X век на икономически спад. Напротив, доколкото може да се съди по поддаващите се на датирание находки от некрополът на Старокиевския хълм и от находките в киевския Подол, търговският оборот продължавал да расте и количеството на хората, участващи в търговията, непрестанно се увеличава. Отделните сребърни византийски монети, намерени в некрополите, вероятно неадекватно отразяват основното направление на търговията, в която главен предмет на вноса била коприната”¹⁰⁵. Така руската държава се ориентира към Византия, която през втората половина на X и началото на XI век достига своето най-голямо могъщество. По същото време предишните съюзни отношения между империята и Хазария стават все по-враждебни. През средата на X век хазарите се оказват обиколени от врагове - от запад и северозапад това са Киевска Русия и печенегите, от изток узите, от югозапад Византия, от юг Дербент. Враждебните отношения с Византия означават и влошаване на разбирателството с християнските поданици на каганата, които съвсем не са били малко.

Византийско-руският съюз има съществени последици за политическата география на Източна Европа от това време. В резултат по едно и също време изчезват две от държавите, претендиращи за влияние в района - Дунавска България и Хазария. Русия и Византия обаче не успяват да запълнят освободеното пространство. От средата на XI век в степната зона на Северното Черноморие започват своето господство куманите, на Балканите основен проблем за византийската държава стават печенегите, а големите победи на византийското оръжие в Мала Азия се обезсмислят с появата на селджуките (потомци на онези от узите, които приемат през XI век в Централна Азия мюсюлманството). Византия не успява да защити и владенията си в Италия, където през същия век се появяват френските нормани. Киевска Русия, от друга страна, няма сили, за да продължи настъпателната си политика на юг и на изток, а киевският княз Ярослав (1019-1054) е последният, който използва наемни варяжки дружини.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Сахаров, А.Н., Дипломатията на древна Русия. IX – първата половина на X век, С.1984 г., стр.228
- ² пак там, стр.227
- ³ Левченко, Г.Г., Очерки истории русско-византийских отношений, М.1956 г., стр.216
- ⁴ Бейлис, В.М., Ал-Мас Уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г., стр.23
- ⁵ пак там, стр.28; Левченко, Г.Г., пос.съч., стр.216-217
- ⁶ Бейлис, В.М., пос.съч., стр.30
- ⁷ Заимова, Р., Арабски извори за българите. Христоматия, С.2000 г., стр.36
- ⁸ пак там, стр.44
- ⁹ Константин Багрянородный, Об управлении империи, М.1989 г., глава 12, стр.153
- ¹⁰ Артамонов, М.И., История хазар, Л. 1962 г., стр.381-382
- ¹¹ пак там, стр.382
- ¹² Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Великая Степь, Том I, М.1997 г., стр.236
- ¹³ пак там, стр.236
- ¹⁴ пак там, стр.240
- ¹⁵ Левченко, Г.Г., пос.съч., стр.234-235; Мавродин, В.В., Образование Древнерусского государства, Л.1945 г., стр.258
- ¹⁶ Шепард, Д., С. Франклин, Начало Руси: 750-1200 г., СПб, 2000 г., стр.202-203, 215; Назаренко, А.В., Русь и Германия в IX-X вв., В: Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1991 год., М.1994 г., стр.69; Оболенски, Д., Византийската общност. Източна Европа 500 – 1453, С.2001 г., стр.254-255
- ¹⁷ Вестберг, Фр., Записка готского топарха, ВВ, XV, вып.1, 2-3, 1908 г.; Според другото по-разпространено мнение, събитията, описвани в записката, са станали най-рано през 90-те години на X век, при това не в Крим, а на север от река Дунав, в земите на днешна Бесарабия (Левченко, М.В., Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X веке (записка греческого топарха), ВВ, IV, 1951 г.; Божилов, Ив., Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век, С.1979 г.)
- ¹⁸ Мавродин, В.В., пос.съч., стр.261; Талис, Д.Л., Из истории русско-корсунских политических отношений, ВВ, XIV, 1958 г., стр.105
- ¹⁹ Повесть временных лет, М.-Л.,1950 г., Том I, стр.46
- ²⁰ Татищев, В.Н., История Российская, Том II, М.-Л.1963 г., стр.49
- ²¹ Повесть временных лет, стр.46-47
- ²² Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.220
- ²³ пак там, стр.225
- ²⁴ Калинина, Т.М., Сведения Ибн Хаукаля о походах руси времен Святослава, В: Древнейшие государства на территории СССР, Материалы и исследования 1975 г., М.1976 г., стр.91
- ²⁵ Новосельцев, А.П., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.1990 г., стр.221-222
- ²⁶ Гадло, А.В., Восточный поход Святослава (к вопросу о начале Тмутороканского княжения), В: Проблемы истории феодальной России, Л.1971 г., стр.60; Пашуто, В.Т., Внешняя политика Древней Руси, М.1968 г., стр.93; Сахаров, А.Н., Дипломатия Святослава, М.1991 г., стр.93; Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.240-241; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.427-429
- ²⁷ Бартольд, В.В., Арабские известия о русах, В: Сочинения, Том II, част 1, М.1963 г., стр.850-851
- ²⁸ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.93

- ²⁹ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.225
- ³⁰ Алихова, А.Е., К вопросу о буртасах, СЭ, 1, 1949 г., стр.52-53
- ³¹ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.95
- ³² Димитров, Хр., Събитията от 943 г. и надписът на жупан Димитър, Добруджа, 6, 1989 г., стр.19
- ³³ Мавродин, В.В., пос.съч., стр.190
- ³⁴ Афанасьев, Г.Е., Этническая территория буртасов во второй половине VIII - начале X в., СЭ, 4, 1984 г., стр.37-40
- ³⁵ Гадло, А.В., пос.съч., стр.60-61
- ³⁶ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.94; Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.222
- ³⁷ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.222
- ³⁸ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.98-99
- ³⁹ Толстов, С.П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.-Л.1948 г., стр.252; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.431-432
- ⁴⁰ Повесть временных лет, М.-Л.,1950 г., Том I, стр.47
- ⁴¹ Татищев, В.Н., пос.съч., стр.49
- ⁴² Сахаров, А.Н., Дипломатия...,стр.50,119
- ⁴³ Острогорски, Г., История на Византийската държава, Мюнхен, 1996 г., стр.376-382; Васильев, А.А., История Византийской империи. Время до крестовых походов (до1081 г.), СПб., 2000 г., стр.408-410, 431; Назаренко, А.В., пос.съч., стр.89-90; Карышковский, П.О., О хронологии русско-византийской войны при Святослава, ВВ, V, 1952 г., стр.138; Иванов, С.А., Византийско-болгарские отношения в 966-969, ВВ, 42, 1981 г., стр.92-97
- ⁴⁴ Повесть временных лет, стр.47-48
- ⁴⁵ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.97
- ⁴⁶ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.226
- ⁴⁷ Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.95
- ⁴⁸ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.97; Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.226-227
- ⁴⁹ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.98; Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.95
- ⁵⁰ Лев Диакон. История, М.1988 г., глава 9, стр.81
- ⁵¹ Йоан Скилица, О войне с Русью императоров Н. Фоки и Й. Цимисхия, В: Лев Диакон. История, Дополнения, стр.130
- ⁵² пак там, стр.132
- ⁵³ Повесть временных лет, стр.51
- ⁵⁴ пак там, стр.52
- ⁵⁵ пак там, стр.52-53
- ⁵⁶ Гадло, А.В., пос. съч., стр.66
- ⁵⁷ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III (Мстислав), Вестник ЛГУ, 2, 1990 г., стр.27
- ⁵⁸ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды II (Держава Инала и его потомков), Вестник ЛГУ, 3, 1989 г., стр.16
- ⁵⁹ Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.255
- ⁶⁰ Майко, В., Крым и Северен Кавказ през периода от средата на X - до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки), В: Българите в Северното Причерноморие, Том VI, В. Търново, 1997г., стр.114-115
- ⁶¹ Якобсон, А.Л., Средневековый Крым, М.-Л., 1964 г., стр.59
- ⁶² Артамонов, М.И., пос.съч., стр.358
- ⁶³ Плетнева, С.А., Кочевники в Таматархе, РА, 2, 2001 г., стр.106, бел. 2
- ⁶⁴ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.429; Калинина, Т.М., пос.съч., стр.93; Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.256
- ⁶⁵ Калинина, Т.М., пос.съч., стр.93; Ашурбейли, С., Государство ширваншахов (VI-XVI вв.), Баку, 1983 г., стр.81

⁶⁶ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.433; Толстов, С.П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.-Л., 1948 г., стр.253-256

⁶⁷ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.433

⁶⁸ Повесть временных лет, стр.58-59.; Според някои учени става въпрос за поход не срещу волжките, а срещу дунавските българи, както и срещу сърбите (тази идея се среща за пръв път в историята на В. Татищев, стр.57-58), тъй като в “Памет и похвала за руския княз Владимир” Яков Мних е имал предвид не сребърните (волжките) българи, а сърбите. Тази гледна точка е малко вероятна. (Мавродин, В.В., пос.съч., стр.302-303; Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.22). Според А. Новоселцев става въпрос за черните българи, но те едва ли по това време са били политически самостоятелни (Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.227)

⁶⁹ Татищев, В.Н., пос.съч., стр.57

⁷⁰ Левченко, М.В., Очерки по истории русско-византийских отношений, М. 1956 г., стр.343-344

⁷¹ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.21; Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.95; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.435

⁷² Толстов, С.П., пос.съч., стр.256; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.435-436

⁷³ Новосельцев, А.П., пос.съч., стр.228; от него: Русь и государства Кавказа и Азии, В: Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.103-104; Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.23; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.438-439

⁷⁴ Повесть временных лет, стр.83-87; Голубовский, П., Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII в., Киев, 1884 г., стр.72

⁷⁵ Толстов, С.П., пос.съч., стр.262

⁷⁶ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.415

⁷⁷ пак там, стр.439; Новосельцев, А.П., Русь и государства..., стр.104-105; от него: Хазарское государство..., стр.230; Ашурбейли, С., пос.съч., стр.87-88

⁷⁸ Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.302

⁷⁹ Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.76

⁸⁰ Фахрутдинов, Р.Г., Очерки по истории Волжской Булгарии, М. 1984 г., стр.44-45; Полубояринова, М.Д., Русь и Волжская Болгария в X-XI вв., М.1993 г., стр.8; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.435

⁸¹ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.22-23

⁸² Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.271

⁸³ Якобсон, А.Л., пос.съч., стр.59-60

⁸⁴ Оболенски, Д., Византийската общност. Източна Европа 500-1453 г., С. 2001 г., стр.259; Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.283-285; Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.236-238

⁸⁵ Назаренко, А.В., пос.съч., стр.119, 133

⁸⁶ Острогорски, Г., История на византийската държава, Мюнхен, 1996 г., стр.398

⁸⁷ Соколова, И.В., Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсонеса, Палестинский сборник, 23(86), 1971 г., стр.68;

⁸⁸ пак там, стр.69-70

⁸⁹ пак там, стр.72-74

⁹⁰ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.436-437

⁹¹ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.25-26

⁹² Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.307-308; Франклин, С., Д. Шепард, пос.съч., стр.290; Пашуто, В.Т., пос.съч., стр.36; Мавродин, В.В., пос.съч., стр.353

⁹³ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.27

⁹⁴ Мавродин, В.В., пос.съч., стр.359-360;

⁹⁵ Артамонов, М.И., пос.съч., стр.437

⁹⁶ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III, стр.25-29

⁹⁷ Златарски, В.Н., История на българската държава през Средните векове, Том I, част II, С.1992 г., стр.767

⁹⁸ Димитров, Хр., пос.съч., стр.84

⁹⁹ Майко, В., пос.съч., стр.115-116

¹⁰⁰ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды IV (старшие Ярославичи и Ростислав), Вестник ЛГУ, 4, 1990 г., стр.5-7; Артамонов, М.И., пос.съч., стр.440-441

¹⁰¹ Гадло, А.В., Тмутороканские этюды IV, стр.12

¹⁰² Артамонов, М.И., пос.съч., стр.442-444; Гадло, А.В., Тмутороканские этюды IV, стр.11

¹⁰³ Гумилев, Л.Н., пос.съч., стр.167

¹⁰⁴ Плетнёва, С.А., Хазары, М. 1976 г., стр.62

¹⁰⁵ Шепард, Д., С. Франклин, пос.съч., стр.209-210

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

- Бейлис, В.М., Ал-Мас Уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г.
- Вестберг, Ф., Записка готского топарха, ВВ, 1, 2-3, 1908 г.
- Гаркави, А.Я., Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.), СПб.1870 г.
- Заимова, Р., Арабски извори за българите. Христоматия, С.2000 г.
- Заходер, Б.Н., Каспийский свод сведений о восточной Европе, Том I, Горган и поволжье в IX-X вв., М.1962 г., Том II, Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы и славяне, М.1967 г.
- Ибн Фадлан, Пътешествие до Волжка България 921-922, С.1992 г.
- Калинина, Т.М., Сведения ибн Хаукаля о походах руси времени Святослава, ДГТ - СССР, Материалы и исследования 1975 г., М.1976 г.
- Калинина, Т.М., Торговые пути Восточной Европы IX века: (по данным ибн Хордадбеха и ибн ал-Факиха), История СССР, 4, 1986 г.
- Калинина, Т.М., Арабские источники VIII - IX вв. о славянах, В: Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования 1991 год., М.1994 г.
- Константин Багрянородный, Об управлении империи, М.1989 г.
- Лев Диакон, История, М.1988 г.
- Низами, Г., Искандер-намэ, Баку, 1953 г.
- Никоновска летопис, ПСРЛ, Том IX-X, М. 1965 г.
- Новосельцев, А.П., Восточные источники о восточных славянах и руси VI - IX вв., В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г.
- Окръжно послание на цариградския патриарх Фотий до източните патриарси, В: Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис; Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 г.; Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, С.1994 г.
- Повесть временных лет, Том I и II, М.-Л. 1950 г.
- Пространно житие на Кирил, В: Прослава на Кирил и Методий, С.1963 г.

ИСТОРИОГРАФИЯ:

- Айбабин, А.И., Погребение хазарского воина, СА, 3, 1985 г.
- Алексеев, Л.В., Полоцкая земля, В: Древнерусские княжества X-XIII вв., М.1975 г.
- Алихова, А.Е., К вопросу о буртасах, СЭ, 1, 1949 г.
- Артамонов, М.И., История хазар, Л. 1962 г.
- Артамонов, М.И., Вопросы расселения восточных славян и "Советская археология", В: Проблемы всеобщей истории: Историографический сборник, Л.1967 г.
- Артамонов, М.И., Этническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура, Археология, 3, 1969 г.
- Артамонов, М.И., Плетнева, С.А., Еще раз о степной культуре Евразии, Народы Азии и Африки, 3, 1970 г.
- Артамонов, М.И., Записка готского (греческого) топарха, Вестник ЛГУ, 4, 1970 г.
- Артамонов, М.И., Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в

процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья, СА, 1, 1974 г.

Артамонов, М.И., Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье, В: Славяните и Средиземноморският свят VI - IX век, С.1973 г.

Артамонов, М.И., Первые страницы русской истории в археологическом освещении, СА, 3, 1990 г.

Арциховский, А.В., Археологические данные по варяжскому вопросу, В: Культура Древней Руси, М.1966 г.

Атанасов, Г., Кримски реалии на еднокорабните едноабсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X-XI век, В: Българите в Северното Причерноморие, Том 3, В. Търново, 1994 г.

Афанасьев, Г.Е., Этническая территория буртасов во второй половине VIII - начале X в., СЭ, 4, 1984 г.

Афанасьев, Г.Е., Где же археологические свидетельства существования хазарского государства ?, РА, 2, 2001 г.

Ашурбейли, С., государство ширваншахов (VI-XVII в.), Баку, 1983 г.

Баранов, И.А., Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура), Киев, 1990 г.

Баранов, И., Майко, В., Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от средното поднепровие и Таврика, В: Българите в Северното Причерноморие, Том 4, В. Търново, 1995 г.

Бартольд, В.В., Арабские известия о русах, В: Сочинения, Том II, часть 1, М.1964 г.

Березовец, Д.Т., Славяне и племена салтовской культуры, В: Славяните и Средиземноморският свят. VI - XI век, С.1973 г.

Берншайн-Коган, С.В., Путь из варяг в греки, Вопросы географии, 20, 1950 г.

Божилов, Ив., България и печенезите (896-1018 г.), ИПр., 2, 1973 г.

Божилов, Ив., Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век, С. 1979 г.

Бубенок, О.Б., Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.), Киев, 1997 г.

Вайнберг, Б.И., Этногеография Турана в древности, М.1999 г.

Ваклинов, Ст., Формиране на Старобългарската култура, С.1977 г.

Васильев, А.А., История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081 г.), СПб., 2000 г.

Вернадский, Г.В., Древняя Русь, Тверь-Москва, 1997 г.

Винников, А.З., Контакты донских славян с алано-болгарским миром, СА, 3, 1990 г.

Гадло, А.В., Проблема Приазовской Руси и современные археологические данные о южном Приазовье VIII - X вв., Вестник ЛГУ, 3, 1968 г.

Гадло, А.В., Восточный поход Святослава (к вопросу о начале Тмутороканского княжения), В: Проблемы истории феодальной России, Л.1971 г.

Гадло, А.В., Тмутороканские этюды I (страна адыгов во второй половине I тыс. н.э.), Вестник ЛГУ, 1, 1989 г.

Гадло, А.В., Тмутороканские этюды II (держава Инала и его потомков), Вестник ЛГУ, 3, 1989 г.

Гадло, А.В., Тмутороканские этюды III (Мстислав), Вестник ЛГУ, 2, 1990 г.

Гадло, А.В., Тмутороканские этюды IV (старшие Ярославичи и Ростислав), Вестник ЛГУ, 4, 1990 г.

Генинг, В.Ф., Халиков, А.Х., Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник), М.1964 г.

Гинзбург, В.В., Антропологические данные по этногенезу хазар, СЭ, 2, 1946 г.

Голубовский, П., Печенег, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX-XIII в., Киев, 1884 г.

Горянов, Б.Г., Византия и хазары, Исторические записки, 15, 1945 г.

Греков, Б.Д., Киевская Русь, М.1949 г.

Гумилев, Л.Н., Открытие Хазарии, М.1966 г.

- Гумилев, Л.Н., Гетерохронность увлажнения Евразии в Средние века, Вестник ЛГУ, 8, 1966 г.
- Гумилев, Л.Н., Сказание о хазарской дани, Русская литература, 3, 1974 г.
- Гумилев, Л.Н., Викинги не солгали, Природа, 5, 1977 г.
- Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и ее соседи в системе международной торговли и натурального обмена, Известия Всесоюзного географического общества, Том 119, вып. 3, 1987 г.
- Гумилев, Л.Н., Ритм, Евразии: Эпохи и цивилизации, М.1993 г.
- Гумилев, Л.Н., Тысячелетие вокруг Каспия, М.1993 г.
- Гумилев, Л.Н., Этносфера. История людей и история природы, М.1993 г.
- Гумилев, Л.Н., Черная легенда. Друзья и недруги Великой степи, М.1994 г.
- Гумилев, Л.Н., Древняя Русь и Великая степь, Том I, М.1997 г.
- Даркчевич, В.П., К истории торговых связей древней Руси, КСИА АН СССР, Том 138, 1973 г.
- Димитров, Д.Ил., Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, Варна, 1987 г.
- Димитров, Хр., Събитията от 943 г. и надписа на жупан Димитър, Добруджа, 6, 1989 г.
- Димитров, Хр., Българо-унгарски отношения през Средновековието, С.1998 г.
- Добродомов, И.Г., Два булгаризма в древнерусской этнонимии, В: Этнонимы, М.1970 г.
- Заходер, Б.Н., Из истории волжско-каспийских связей Древней Руси, Советское востоковедение, 3, 1955 г.
- Зайцев, А.К., Черниговское княжество, В: Древнерусские княжества X - XIII вв., М. 1975 г.
- Златарски, В.Н., История на българската държава през Средните векове, Том I, част I и II, С.1992 г.
- Иванов, С.А., Византийско-болгарские отношения в 966-969 гг., ВВ, 42, 1981 г.
- Каждан, А.П., К характеристике русско-византийских отношений в современной буржуазной историографии (1947-1957), В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г.
- Казаков, Е.П., Культура ранней Волжской Болгарии, М.1992 г.
- Карышковский, П.О., О хронологии русско-византийской войны при Святославе, ВВ, 5, 1952 г.
- Карышковский, П.О., К истории балканских войн Святослава, ВВ, 7, 1953 г.
- Карышковский, П.О., Лев Диакон о Тмутараканской Руси, ВВ, 17, 1960 г.
- Ключевский, В.О., Русская история, М.1992 г.
- Коледаров, П., политическа география на Средновековната Българска държава, Том I, От 681 до 1018 г., С.1979 г.
- Кондуктурова, Т.С., Палеоантропологические материалы из маяцкого могильника, В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции, М.1984 г.
- Кочев, Н., Хазарската мисия на Константин Философ - Кирил в светлината на Кеймбриджския аноним и известията на Йехуда Алеви, В: Кирило-методиевски студии, 5, 1988 г.
- Красильников, К.И., Возникновение оседлости о праболгар Среднедонецья, СА, 4, 1981 г.
- Куза, А.В., Новгородская земля, В: Древнерусские княжества X - XIII вв., М.1975 г.
- Кузнецов, В.А., О позднеаланской культуре Северного Кавказа, СА, 2, 1959 г.
- Кузнецов, В.А., Аланские племена Северного Кавказа, М.1962 г.
- Кузнецов, В.А., Надписи Хумаринского городище, СА, 1, 1963 г.
- Кулаковский, Ю., Христианство у алан, ВВ, 5, вып. 1-2, 1898 г.
- Кучера, М.П., Переяславское княжество, В: Древнерусские княжества X-XIII вв., М.1975 г.
- Левченко, М.В., Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X в. (Записка греческого топарха), ВВ, 4, 1951 г.
- Левченко, М.В., Русско-византийские договоры 907 и 911 г., ВВ, 5, 1952 г.
- Левченко, М.В., Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире, ВВ, 7, 1953 г.
- Левченко, М.В., Очерки по истории Русско-византийских отношения, М.1956 г.
- Ляпушкин, И.И., Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, М.-Л., 1961 г.
- Ляпушкин, И.И., Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII - первая половина IX в.), Л.1968 г.
- Мавродин, В.В., Образование древнерусского государства, Л.1945 г.

- Магомедов, М.Г., Древние политические центры Хазарии, СА, 3, 1975 г.
- Магомедов, М.Г., Хазарские поселения в Дагестане, СА, 2, 1975 г.
- Магомедов, М.Г., Образование хазарского каганата, М.1983 г.
- Мажитов, Н.А., Южный Урал в VII - XIV вв., М.1977 г.
- Майко, В., Комплексът прабългарски паметници от VII - X в. край с. Морское в Югоизточен Крим, В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Том 5, В. Търново, 1996 г.
- Майко, В., Крим и Северен Кавказ през периода от средата на X - до началото на XI в. (проблеми на етнокултурните връзки), В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Том 6, В. Търново, 1997 г.
- Макай, Я., Произход на унгарския език и народност, ИПр., 6, 1996 г.
- Мельникова, Е.А., Петрухин, В.Я., Формирование сети раннегородских центров и становление государства на Руси (Древняя Русь и Скандинавия), История СССР, 5, 1986 г.
- Мерперт, Н.Я., К вопросу о древнейших болгарских племенах, Казан, 1957 г.
- Михайлов, Е., Руси и българи през ранното средновековие до 1964 г., С. 1990 г.
- Михайлов, Е., Формирането на Киевска Русия в историческата литература. Основни насоки и представители, С.1999 г.
- Михеев, В.К., Подоние в составе Хазарского каганата, Харьков, 1985 г.
- Миятев, П., България на Волга през Средните векове, С.1938 г.
- Мутафчиев, П.С., История на българския народ, С.1992 г.
- Мутафчиев, П.С., Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в., В: Избрани произведения, Том II, С.1973 г.
- Мутафчиев, П.С., Русско-болгарские отношения при Святославе, В: Избрани произведения, Том II, С.1973 г.
- Назаренко, А.В., Русь и Германия в IX-X вв., В: Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования 1991 год., М.1994 г.
- Насонов, А.Н., "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства, М.1951 г.
- Николаев, В.Д., Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г., ВВ, 42, 1981 г.
- Новосельцев, А.П., Пашуто, В.Т., Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.), История СССР, 3, 1967 г.
- Новосельцев, А.П., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.1990 г.
- Оболенски, Д., Византийската общност. Източна Европа 500-1453 г., С.2001 г.
- Овчаров, Д., Въведение в прабългарската култура, С.2002 г.
- Острогорски, Г., История на византийската държава, Мюнхен, 1996 г.
- Пархоменко, В., Киевская Русь и Хазария, Slavia, 6, 1927-1928 г.
- Пархоменко, В., Русь и печенеги, Slavia, 8, 1929-1930 г.
- Пашуто, В.Т., Внешняя политика Древней Руси, М.1968 г.
- Пашуто, В.Т., Особенности структуры Древнерусского государства, В: Древнерусское государство и его международное значение, М.1965 г.
- Плетнева, С.А., Подгоровский могильник, СА, 3, 1962 г.
- Плетнева, С.А., О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII - IX вв., СА, 1, 1962 г.
- Плетнева, С.А., Средневековая керамика Таманского городище, В: Керамика и стекло древней Тмутаракани, М.1963 г.
- Плетнева, С.А., От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура, М.1967 г.
- Плетнева, С.А., Николаенко, А.Г., Волоконовский древнеболгарский могильник, СА, 3, 1976 г.
- Плетнева, С.А., Хазары, М.1976 г.
- Плетнева, С.А., Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья, В: Плиска-Преслав, Том 2,

С.1981 г.

Плетнева, С.А., Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерностей, М.1982 г.

Плетнева, С.А., Рисунки на стенах Маяцкого городище, В: Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции, М.1984 г.

Плетнева, С.А., На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс, М.1989 г.

Плетнева, С.А., Хазарская проблема в археологии, СА, 2, 1990 г.

Плетнева, С.А., История одного хазарского поселения, РА, 2, 1993 г.

Плетнева, С.А., Кочевники в Таматархе, РА, 2, 2001 г.

Половой, Н.Я., О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа, ВВ, 14, 1958 г.

Половой, Н.Я., К вопросу о первом походе Игоря против Византии (Сравнительный анализ русских и византийских источников), ВВ, 18, 1961г.

Полубояринова, М.Д., Русь и Волжская Болгария в X-XI вв., М.1993 г.

Рашев, Р., Североизточната археологическа граница на Първото българско царство, В: Българите в Северното Причерноморие, Том 4, В. Търново, 1995 г.

Рашев, Р., Северозападният черноморски бряг през ранното средновековие, В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Том 6, В. Търново, 1997 г.

Рашев, Р., Прабългарите през V -VII век, В. Търново, 2000 г.

Рашев, Р., Прабългарите и българското ханство на Дунав, С.2001 г.

Русанова, И.П., Территория древлян по археологическим данным, СА, 1, 1960 г.

Рыбаков, Б.А., Киевская Русь и русские княжества XII - XIII вв., М.1982 г.

Рыбаков, Б.А., Русь и Хазария (к вопросу исторической географии Хазарии), В: Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия, М.1952 г.

Сахаров, А.Н., Дипломатия Святослава, М.1982 г.

Сахаров, А.Н., Дипломатията на древна Русия: IX - първата половина на X в., С.1984 г.

Седов, В.В., Кривичи, СА, 1, 1960 г.

Седов, В.В., Смоленская земля, В: Древнерусские княжества X - XIII вв., М.1975 г.

Седов, В.В., К этногенезу волжских болгар, РА, 2, 2001 г.

Соколова, И.В., Печати Георгия Цулы и события 1016 г. в Херсонесе, Палестинский сборник, 23(86), 1971 г.

Станев, К., Дипломна работа: Печенежките нашествия и Византия през XI в., С.2001 г.

Татищев, В.Н., История Российская, том I и II, М.1962 г.

Талис, Д.Л., Русско-Корсунские отношения в IX-X вв., ВВ, 14, 1958 г.

Тихомиров, М.Н., Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в., В: Славянский сборник, М.1947 г.

Тихомиров, М.Н., Древнерусские города, М.1956 г.

Толстов, С.П., Города гузов, СЭ, 3, 1947 г.

Толстов, С.П., Из предистории Руси, СЭ, VI-VII, 1947 г.

Толстов, С.П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.-Л.1948 г.

Толочко, П.П., Киевская земля, В: Древнерусские княжества X - XIII вв., М. 1975 г.

Толочко, П.П., Миф о хазаро-иудейском основании Киева, РА, 2, 2001 г.

Третьяков, П.Н., Что такое "пастырская культура", СА, 4, 1971 г.

Фахрутдинов, Р.Г., Очерки по истории Волжской Булгарии, М.1984 г.

Фехнер, М.В., Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей. До середины XIII в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г.

Флеров, В.С., "Семикаракоры" - крепость Хазарского каганата на нижнем Дону, РА, 2, 2001 г.

Флерова, В.Е., Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа ?, РА, 2, 2001 г.

Халикова, Е.А., К вопросу о контактах древних венгров с болгаро-тюркскими племенами в

Восточной Европе, В: Плиска-Преслав, Том 2, С.1981 г.

Шепард, Д., С. Франклин, Начало Руси: 750-1200 гг., СПб.2000 г.

Шушарин, В.М., Русско-венгерские отношения в IX в., В: Международные связи России до XVII в., М.1961 г.

Шушарин, В.П., Древнерусское государство в западно и восточноевропейских средневековых памятниках, В: Древнерусское государство и его международное значение, М. 1965 г.

Шушарин, В.П., Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье, В: История Венгрии, Том I, М.1971 г.

Якобсон, А.Л., Средневековый Крым, М.-Л., 1964 г.

Якобсон, А.Л., Крым в Средние века, М.1973 г.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

ВВ - Византийский временник

Вестник ЛГУ - Вестник Ленинградского государственного университета, Серия 2 - история,
язык и литература

ДГТ СССР - Древнейшие государства на территории СССР

ИПр. - Исторически преглед

КСИА АН СССР - Краткие сообщения института археологии АН СССР

ПСРЛ - Полное собрание русских летописей

РА - Российская археология

СА - Советская археология

СЭ - Советская этнография